

V SOCIOLOGICKÉM NAKLADATELSTVÍ PRÁVĚ VYCHÁZÍ

301 Sociální devlace, sociologie nemoci a medicíny

Publikace seznamuje přehledným způsobem s okruhem základních pojmů a disciplín souvisejících se studiem sociálních příčin a důsledků fyziologických i psychických poruch, nemocí, odchylek od "normálu" a jejich léčení. Systematicky utříděný výklad pojmů je doplněn úvodním textem o vývoji této oblasti, orientačním průvodcem, seznamem literatury. Autorsky se podílejí naši významní sociologové (J. Kapr, M. Petrušek, M. Purkrábek a další), redakčně připraveno v Sociologickém ústavu ČSAV. První svazek ediční řady Sociologické pojmosloví je určen pro studenty a pedagogy, zejména medicínských oborů, sociální práce, práva, kriminologie, pedagogiky a psychologie. 120 stran formátu A5, cena 29 Kčs

501 Jaroslav Kapr: Co je to demokracie

(učební pomůcka o demokracii jako způsobu rozhodování)

Jádrum knihy pražského sociologa jsou přednášky proslavené na podzim roku 1990 v rozhlasové stanici Svobodná Evropa. Autor přináší nové, u nás netradiční pohledy na mechanismy demokratického rozhodování v podmínkách soudobé společnosti. Klíčový pojem účastnické demokracie je ilustrován na řadě praktických příkladů. Knihu doporučujeme vysokoškolským studentům, středoškolským učitelům jako vhodnou pomůcku k výuce občanské nauky, lze ji využít i pro kursy politických stran apod. Vychází v řadě Studijní texty. 104 stran formátu A5, cena 25 Kčs

901 24 X o demokracii a morálce z pohledu sociologů

Demokracie a morálka - dvě dámy, které vstoupily do našeho života, do denních hovorů i nedělních úvah. Okouzlení, ale i nedůvěru a žárlivost, kterou ve společnosti roku 1990 vyvolaly, vysvětlují a po svém mapují pražští sociologové. K jejich 24 původním esejům se svými obrázky vyjádřil Michal Hrdý. Vyšlo v prosinci 1990 jako první svazek knižnice časopisu Sociologické aktuality. 80 stran formátu A5, cena 24 Kčs

Adresa nakladatelství: Alena Miltová, poste restante, 140 02 Praha 42.

Kapitola druhá

Jak to, že tak hladce?

Víme-li toto všechno, zdálo by se, že najít odpověď na druhou naši otázku, totiž

Jak to, že se starý režim nakonec zhroutil tak rychle?
bude neobyčejně obtížné.

Zdálo by se, že budeme muset změnit referenční rámec a přijmout pozici historika či politologa. Ti mohou - a budou - uvádět své důvody neodvratného kolapsu celého systému post-totalitní společnosti u nás s oprávněnou přesvědčivostí. Připomeňme si je letmo.

Na prvním místě to bude asi zhroucení sovětské moci, jež zvnějšku podepírala režim s nulovou legitimitou.

(Sociolog by k tomu jen dodal, že legitimita moci nebyla od počátku, tedy od ruské invaze v šedesátém osmém, nulová. I naše populace, tak jako všechny poražené populace před námi, přiznávala jakési oprávnění, byť špinavé oprávnění, kolaborantské vlády. Může si národ na lopatkách vybírat? Od Husákovy garnitury se aspoň z počátku očekávalo, že poslouží národu jako správkyně národních zájmů v době porážky. Očekávalo se pragmaticky, že bude muset dělat s okupační mocí i povážlivé kompromisy, a chápalo se realisticky, že si na tom ohřeje své vlastní zájmy. Nepřekročí-li však při tom jistou mez, splní i jakési historické poslání. Řečeno jinak: někdo tu špinavou práci s okupanty dělat musel, když už tu jednou byli, a zasloužil si za to i jakési minimální uznání, i když spojené s pohrdáním, protože kdo se jednou takové práce ujme, sám se nároku na důstojnost zříká. Dalo se však pochopit, že k něčemu své obci přece jen je. Takto tedy vznikla jistá legitimita Husákovy garnitury. I tato omezená legitimita se však postupně vytrácela a s nástupem Gorbačova zmizela beze zbytku: ruský medvěd měl zjevně tolik vlastních potíží, že už horlivého úsilí kolaborantů k odvrácení jeho pozornosti nebylo zapotřebí.)

Vedle zhroucení sovětské opory, ať už přímé mocenské anebo zmíněné nepřímé paradoxně legitimující, budou jistě vzpomenuy a analyzovány i jiné činitele. Pozornosti nemůže ujít zejména vliv působivého příkladu sociálně-politického vývoje Polska a Maďarska - a nakonec, jako přímý podnět k akci, už zcela neodolatelný demonstrativní odchod

„endéráků“ do bohaté náruče kapitalismu, sledovatelný přímo z oken malostranských bytů (a vsutku, arogance, s níž ponechávali za sebou prchající Němci své Trabanty vplen českým lidičkám, byla nesnesitelná). Pozornosti historiků neujde jistě ani špatný kalkul pretendentů na převzetí moci po odepsané politické generaci konsolidátorů, jenž je vedl k provokaci vlastní záhuby. Ekonomové budou hledat zdroj zejména v zoufalé ekonomické situaci, v níž už nebylo dalších klínů na vytloukání klínů starých a panovala všeobecná shoda, že tentokrát už nepomůže žádný „soubor opatření“, protože jde o rozpad makroekonomických vztahů... Zůstává v tomto komplexu vysvětlení velkých dějinných změn místo pro sociologa? A když už, je tu místo pro sociologa rodiny s jeho zvláštní mikroperspektivou? Máme my, aniž bychom opustili svůj rodinný píseček, ještě co dodat?

Nebude toho mnoho, ale pokusme se. Pochopení dějin nikdy neotevřívá jediný klíč. Neobejdeme se samozřejmě bez exkursů do širších souvislostí, síly, které hýbou malým světem rodin, mají nejen hluboké kořeny, ale i rozložitou korunu makrosociálních kontextů, a my nemáme žádný důvod se jim vyhýbat, ale budeme se k mikroperspektivě trpělivě vracet.

Jednoduchá odpověď na prostou otázku, proč starý režim kolaboval tak hladce, zní, že nakonec už nevyhovoval nikomu. Nejen těm, kdož byli v opozici, ale ani těm, proti nimž opozice stála. Nejen těm dole, ale ani těm nahoře. Těm zvlášť, kupodivu.

Je třeba předeslat, že vysvětlení, jež má podpořit toto svým způsobem povážlivé tvrzení, bude na první pohled vypadat jako vysvětlení ekonomické. Můžeme ho dokonce jako ekonomické přijmout, pokud uvažujeme v termínech politické ekonomie, anebo, ještě lépe, pokud chápeme termín „ekonomie“ tak, jak ho chápou v analytické práci sociologové. Rozhodující je, abychom se nedali svést zúženým chápáním ekonomie, jež je vlastní všemu uvažování o „ekonomických reformách“.

Pro sociologa je majetek jen jednou z forem, jichž nabývá moc. To by nebylo nic nového, už Plato viděl tři legitimní zdroje moci ve státě, boháče, vojáky a filozofy, anebo, jinak řečeno, jako moc působí peníze, zbraně a vědění. Moderní sociologie klade pouze důraz na konvertibilitu těchto tří jejích forem a případně k nim přidává některé další. Bertrand Russell se pokusil už na konci třicátých let prosadit do sociologie přístup, který by se opřel o pojem moci jako o vrcholný explikační princip a chápal moc jako nejvyšší společný jmenovatel všeho sociálního dění, podobně jako je v moderní fyzice chápána energie. Píše: „Podobně jako energie, moc se projevuje v mnoha formách - jako bohat-

ství, jako zbraně, jako civilní autorita, jako vliv či jako názor. Žádná z těchto forem nemůže být považována za podřízenou jiné, a neexistuje taková forma moci, jíž by ty ostatní byly pouhými deriváty. Pojednávat jen o jedné z forem moci, například o bohatství, může být jen částečně uspokojivé, tak jako studium energie se stává v určitém okamžiku zavádějící, nebereme-li v úvahu ostatní její formy. Zdrojem bohatství může být vojenská moc stejně jako moc ovládat názory jiných, a obojí naopak může být zdrojem bohatství.“ [Russell 1938]¹²

Mezi těmi, kdo se pokusili zmíněné tři základní formy moci rozšířit o její další formy, má dnes velký vliv Pierre Bourdieu. Už při výkladu rozdílu v postavení rodin disidentů a prostého člověka opřeli jsme se o použití dvou pojmů, zatím intuitivně chápaných, nedefinovaných, které Bourdieu do sociologie úspěšně zavedl pro další formy moci (či majetku, anebo vlivu...). Je to pojem *kulturní kapitál* a pojem *sociální kapitál*, jež mu původně dosti splývaly [srv. Bourdieu 1977], ale postupně se v jeho díle dalším užíváním ustálily jako analyticky zřetelně rozlišitelné formy moci, i když jakési přesahy tu zůstávají.

Pro první orientaci můžeme při jistém zjednodušení (a Bourdieu věru vyžaduje zprůzračnění, i za cenu mírné simplifikace) říci, že zdrojem kulturního kapitálu je určitá dovednost (schopnost, moc, potence) zacházet s informacemi, zejména pak s těmi, jež jsou obsahem symbolů. Jak si ukážeme dále, takovou dovednost je možno kumulovat a uložit pro další použití, tedy proměnit ji v kapitál, z něhož jdou úroky, aniž by ho ubývalo.

Sociální kapitál pochází naopak z dovednosti vytvářet složitá předdiva sociálních sítí, chápat, jak jsou tato předdiva osnována a užívat této vědomosti k svému prospěchu, a to zejména tím, že v nich posouvám sebe a své blízké do strategicky nejvýhodnějších pozic. I tato dovednost totiž může být hromaděna, jak si rovněž dále ukážeme.

¹² Russellův podnět nenalezl mezi sociology přímou odezvu jak proto, že přišel od filozofa, tak proto, že přišel v nevhodný čas... Problém moci je však v sociologické literatuře trvale obsažen implicitně a různé sociologické školy jej jen různě konceptualizují a posouvají při analýze důraz mezi jejími různými formami. Oživený zájem o marxistický pohled na společnost v šedesátých letech soustředil pozornost na problém moci politické a ekonomické a přispěl k rozvoji sociologie konfliktu (i s výrazným příspěvkem nemarxistických přístupů, které reagovaly svým vlastním výkladem konfliktu - srovnej o tom více Keller 1990). Přímou na Russellův podnět reaguje nejnověji Runciman 1989.

Jistý kulturní a jistý sociální kapitál máme všichni, tak jako každý má nějaké peníze, jistou moudrost a nesporně i moc. *Malí se vesměs bojí velkých, ale ti největší se nejvíce bojí malých*, říká k tomu Jan Werich.

1.

Přidržíme se nejdřív moudrosti malých, kterou jsme analyzovali v první části stati jako sociální konstrukci reality, jak ji provedl zdravý rozum navzdory dominující ideologii ze strany velkých, a podívejme se na situaci z jejich hlediska. Teprve potom, když si takto vyčistíme stůl, uspořádavše zřejmé, pokusíme se odpovědět na obtížnou, leč zdá se kruciólní otázku, co na starém uspořádání nevyhovovalo rodinám vládnoucího establishmentu.

Nejprve tedy, co nevyhovovalo běžné české rodině. Co vedlo k její vzrůstající nespokojenosti, když i ona měla svůj podíl na úspěšné kolonizaci státu?

Nebylo to, kupodivu, rozdělení sociálního světa, které jsme popsali jako téměř třídně viděné antagonistické rozdělení společnosti na jejich a na ty druhé rodiny, jedni dole, druhí nahoře. Je základní vlastností zdravého rozumu, že se realitám žitého světa nesnaží vzdorovat a přijímá je realisticky jako téměř přírodní danost, orientující se spíše na adaptaci než na konfrontaci.

Realita sociální vertikály patří k takovým skutečnostem. Obyčejný člověk ví, že nějaké panstvo vždycky bylo, je a bude, s tím se nedá nic dělat, a co je dovoleno jedněm, neprojde druhým, tak to na světě chodí. José Ortega y Gasset má samozřejmě pravdu, když ukazuje na „vzpouru davů“ a nehoráznou aroganci obyčejného člověka moderní doby, který ztratil vědomí vlastních mezí a dere se všude. Ukazuje ale také, že to trvalo víc než tři století, než obyčejní lidé uvěřili osvícenským myšlenkám o oprávněnosti aspirací na sociální rovnost¹³ všech, a Adorno k tomu dodává, že je zapotřebí každodenního a nekončného úsilí korumpující síly všech médií, aby toto vědomí bylo udrženo.

Musí však být denně obnovováno a stejně tu zůstává jakási ambivalence, tedy stav, kdy člověk současně věří, že je ve všem stejně dobrý a může vznášet stejné nároky jako kdokoli jiný, a současně si je vědom,

¹³ Srovnej k tomu José Ortega y Gasset: *Vzpouza davů*, Praha 1932.

že to není pravda. Signály, které člověk od starého režimu dostával, pak posilovaly právě tuto ambivalenci, protože celá rétorika byla o rovnosti a celá praxe spočívala ve výběrové distribuci privilegií.

Nevadila-li ale nerovnost, co tedy vadilo chudým? Na první pohled se může zdát, že odpověď je velmi triviální a v úzkém slova smyslu ekonomická. Neschopnost hlubšího pohledu také vedla k známým souborům (ekonomických) opatření a ani jejich pravidelně opakovaný neúspěch nepomáhal jejich autorům překročit vlastní stín.

O co však ve skutečnosti šlo?

Makroekonomické potíže národního hospodářství socialistického státu se promítaly na úroveň mikroekonomiky do hospodaření obyčejné české rodiny dlouhodobým plíživým úpadkem trhu. Peněz bylo víc než zboží, řekl by ekonom. Čím dál hůř vystačím do prvního, řekla by mladá hospodyňka. Oba měli pravdu a oběma unikalo to podstatné. Narůstající problém totiž ve skutečnosti spočíval v tom, že peníze přestávaly být hlavním problémem (ač jich, samozřejmě, všem vždycky trochu chybělo) nejen pro „velkou ekonomiku“, po léta pracující na principu „měkkého rozpočtu“ [Kornai 1981], ale i pro drobného spotřebitele, který i s penězi v ruce *sháněl* to, co potřeboval, stále zoufaleji.

Vytvořily se tři úrovně distribuce.

S právem prvního výběru, ještě před tím, než zboží přišlo do distribuční sítě, někde na úrovni krajských skladů a přímých kontaktů na výrobce (a v centru i na dovozce), rozdělovali si nejvzácnější zboží příslušníci nomenklatur a pracovníci aparátu. Dostat některé zboží znamenalo prostě znát referenta pro obchod či pro průmysl na úrovni KV KSČ či vyšší. Některé zboží pak bylo tak vzácné, že bylo jen pro něho a jeho nejbližší rodinu: ani on už neměl přebytky, s nimiž by dál obchodoval.

Zbytky z tohoto prvního trhu (a je třeba říct, že ve většině sortimentu byly ještě relativně bohaté), šly pak do prodejen. Ale ani zde se nedostaly na pult. Ocitly se na trhu druhého sledu. Teď uplatňovali pracovníci distribučních sítí svou prioritu vybrat si, než se otevře prodejna. A bylo jich mnoho: nejprve přišly ke slovu velké aparáty ředitelství a skladů a meziskladů a jejich rodiny, a pak teprve početná armáda prodavačů se svými rodinami. Ti všichni ovšem také ze svých přebytků prodávali a zejména vzájemně si zboží mezi sebou vyměňovali a obchodovali, vyvlastnivše plíživě formálního majitele prodejen, tedy stát, způsobem, jež jsem v původním textu popsal.

Nu a teprve to, co zbylo a co už se opravdu nedalo na tomto druhém trhu udat, šlo do regálů a normálně na pult, aby vytvořilo třetí

trh, jediný oficiálně existující a zvnějšku viditelný. Jediný, kde kupujícího nezajímalo, kdo je prodavač, a prodavače, kdo je kupující. Jediný, na kterém peníze platily samy o sobě.

Zásobování tohoto třetího trhu bylo ovšem stále žalostnější. Nemylme se: nebylo to způsobeno jen a ani ne především úpadkem výroby. Ta jela dál, plány se plnily a továrny produkovaly, i když pro neprůhlednost naznačeného distribučního procesu to bylo často i zboží, o něž nikdo nestál. I toto zboží však plnilo svou funkci, neboť nejnázne prošlo sítí předběžných výběrů, opticky zaplňovalo regály a pomáhalo tak kamuflovat existenci zmíněných dvou trhů s prioritou. Krámy u nás nezevly prázdnotou a leckoho to mohlo i zmýlit, zejména pokud na nákupu v nich nezávisel.

Rostoucí nespokojenost v populaci nevyvolávalo tedy ani tak to, že zboží není, nýbrž především to, že se stále šířil sortiment zboží skutečně žádoucího, jež sice na určité úrovni trhu běžně existovalo, k jehož získání však nestačily peníze. Ale bylo to ještě zboží, co se nedalo jen za peníze koupit, když ze samé definice je přece zboží „to, co lze koupit za peníze“?

Rodiny začaly s obavou vzhlížet k budoucnosti, kdy i na nákup brambor bude zapotřebí mít konexe, a snad i chleba se octne na tom druhém, nebo nedej bože, snad i na tom prvním, pro normálního smrtelníka nedostupném trhu.

A opět: je to ještě trh, když na něm neplatí peníze?

A tu se už radikálně loučíme s určitým způsobem myšlení, které přísně rozlišovalo plánovanou ekonomiku od ekonomiky tržní neboli kapitalistické. Opouštíme však nejen kategorie politické ekonomie socialismu, jak se přednášely ve VUMLu, opouštíme úzce ekonomické kategorie vůbec. A natrvalo.

Neboť - řekněme to rovnou a řekněme to raději trochu výrazněji, než by minucióznější rozbor připouštěl - nemylme se: *to, co se dnes před našima očima odehrává, není žádné nastolování společnosti tržního typu či dokonce společnosti tržních vztahů. Ta tu totiž vždycky byla, je a bude. V optice sociální analýzy striktně vzato žádná jiná než tržní společnost neexistuje. Jen se občas vyskytují společnosti, které to zapírají.*

Nazíráno z tohoto hlediska, problém pro obyčejného člověka spočíval v tom, že síla peněz se mu ztrácela před očima, že na každé směně měl stále větší podíl sociální kapitál a že tento způsob hospodaření byl čím dále tím nákladnější na čas a energii. Situace na trhu byla stále obtížněji pochopitelná, zachovat si přiměřený přehled bylo stále těžší,

další a další jistoty mizely a zejména ty rodiny, jejichž zdroje byly přísně omezené (hmotně i sociálně), skutečně obtížně vycházely.

Taková situace ovšem není historicky nijak jedinečná. Podobné poměry se vyskytují v mnoha společnostech, i naše společnost už je kdysi (dávno a v úplně jiné formě) poznala. Jak už jsme naznačili, pro osvětlení funkčních obtíží takového hospodaření je velmi podnětný způsob myšlení, jež do sociologie uvádí Bourdieu. A už když řekneme proč, rázem pojmenujeme hlavní problém, před nímž stála naše společnost na sklonku post-totalitního období.

Bourdieu vzešel z tradic kulturní antropologie a své teoretické konstrukce opírá o pozorování primitivních společností, kde peníze hrají nepatrnou roli, stát je slabý, zákony platí podle toho jak pro koho, všechny obchodní a vlastně vůbec všechny sociální transakce se uskutečňují jaksi „na čestné slovo“, aniž by měly jednoznačnou oporu v psané smlouvě. Jak zněla dohoda, musejí si účastníci pamatovat, a o tom, či paměť v případě sporu platí, rozhoduje sociální postavení participantů dohody: psané právo ani nezávislý soud neexistují. Sociální postavení pak se nezakládá ani na kompetenci, jak naznačují meritokratická vysvětlení moderních společností, ani ne přímo na majetku, jak ho chápe moderní ekonomická teorie, ale na rozsahu jejich klientely a na jejich ritualizované prestiži - tedy právě na jejich sociálním a symbolickém kapitálu.

Najít takovou společnost na sklonku dvacátého století není už lehké. Pierre Bourdieu položil základy ke své vědecké dráze kulturního antropologa pobytem mezi Kabyly, u primitivního kmene v zapadlých polopouštních podmínkách jižního Alžíru. Odvinul z pozorování jejich společnosti pozoruhodné sociologické teorie, které jako výkladové schéma výrazně ovlivnily i výklad moderních společností soudobou sociologickou teorií.

Český čtenář, pokud nežil uplynulých dvacet let náhodou sám mezi Kabyly, už jistě tuší, proč mohou zajímat i nás.

Jsou tu, zajisté, mnohé zásadní rozdíly, ale modelově, zdá se mi, zaslouží si Bourdieu právě z tohoto hlediska naší pozornosti.

Podívejme se s ním nejprve, jak funguje kabylská societa.

Základní ekonomickou transakcí mezi Kabyly není prodej, ale dar. Je to způsobeno jak nespolehlivostí oběživa, tak zvláštním vztahem k zisku, o němž ještě bude řeč. Dar je ovšem jen vnější, sociálně prezentovaná forma toho, co je ve skutečnosti směna. Obdarovaný je obdarováním zavázán a ve vhodné době oplácí dar komplementárním darem, pečlivě však skrývá, že by směňoval: i on prezentuje to, co dává,

jako pravý dar, tedy jako nezištný výraz náklonnosti a velkomyslnosti. O předchozím závazku se nejen nesmí zmínit, ale v zájmu zakrytí pravé povahy transakce musí dokonce přinést takový dar, jehož cena odpovídá pohledávce, ale není *přesně stejná* jako byla cena toho, co je opláceno. To by uráželo, neboť by to vrhalo na obdarovaného světlo, jako by očekával adekvátní odplatu. Dlouhodobě však suma všech výměn musí být v rovnováze. Protože se ale nevedou žádné psané záznamy (už proto, že Kabylové jsou vesměs negramotní), klade to velké nároky na paměť a angažovanost účastníků. *„Teoretická konstrukce, která zpětně projektuje komplementární dar do projektu daru, má ten následek, že je skrze ni transformována původně velmi riskantní a nezbytně improvizovaná strategie žitého světa, jež vděčí za svou nekonečnou složitost tomu faktu, že dárcova nedeklarovaná kalkulace musí počítat s příjemcovou nedeklarovanou kalkulací, a tudíž uspokojit jeho očekávání, aniž by dala najevo, že o něm ví.“* píše o tom Bourdieu [1977:171].

Kapánek komplikované, že ano. Ale zvládneme to všichni, i v moderních společnostech, nemusíme se pro příklad vracet až mezi Kabyly. Bourdieu uvádí, že ve Francii lékař, který se dá vyšetřit od specialisty jiného oboru, nikdy mu za to neplatí: přijímat honorář za kolegiální laskavost by bylo společensky neúnosné. Ale malý dárek je na místě. Nesmí mít přesně cenu účtovanou běžně za vyšetření, ale nesmí se svou cenou od této ceny ani nápadně odlišovat. A tak i lékařům dostane se profesionálního ošetření, i lékaři, ošetřující své kolegy, finančně nijak netratí. A vnější zdání, že na kolegově nemoci nebudu přece vydělávat, zůstane zachováno.

Systém venkovských zabijaček, jak ho praktikuje naše vesnice od nepaměti, je jiným příkladem takové *ekonomiky daru*. Dost podstatná část každé domácí zabijačky padne na výslužky, které se roznesou po sousedech. Jen tak, jako sousedská pozornost, dar. Ale sousedé také zabíjejí, jen jindy, a také podstatný podíl rozdají na výslužkách - a tak má celá vesnice čerstvé jitrnice celou zimu, nikdo netratí a všichni jsou štědrí. Je to lepší než lednička. Žádné peníze mezi nimi neobíhají, žádné účetnictví se nevede (jen to v paměti, nepřiznané), a přece celý systém funguje, vyrovnáváje ekonomicky přebyteky a nedostatky.

Archaická ekonomie, jak tento způsob hospodaření nazval Polanyi [1944], není ovšem omezena na trh zboží. Týká se i trhu práce. Tak jako se trh zboží realizuje jako (ne)výměna darů, tak se trh práce realizuje jako (ne)výměna laskavostí a úsluh. Abychom vynechali Kabyly a ocitli se rovnou na naší vesnici, když soused pokrývá střechu, pomohu házet tašky a nějaká mzda nepadá v úvahu, stejně tak jako on opraví mi vadný darling jako laskavost, protože je dobrý soused a k tomu

ještě elektrikář. I na vyšší úrovni trhu práce platí, že neberu zásadně peníze za to, že jsem umístil dceru svého souseda k nám do podniku a počkám i léta, až on mi pomůže dostat syna na školu. Všechno jsou to laskavosti a úsluhy, jen jejich konečná suma musí být vyrovnána a sledovaný kalkul nesmí být ostentativní (což neznamená, že je neprohlédnutelný). Právě deklarovaná nevypočítavost vlastního jednání umožňuje úspěšně předstírat, že přijímáme jako nevypočítavé i jednání ostatních. Ustavuje to na trhu klima, pro které se archaická ekonomika nazývá také *ekonomikou dobré vůle*, ač přesněji by se měla nazývat *ekonomií deklarované dobré vůle*.

Přísné lpění na principu nezištnosti mění u Kabyků i postoj k práci a samu povahu práce. Bourdieu pozoroval mezi Kabyly, že *„práce stává stejně tak kolektivní povinností jako ekonomickou nezbytností. Co se otevírá, je aktivita sama o sobě, bez ohledu na své striktně ekonomické funkce, pokud jen odpovídá funkci osoby, jež ji provozuje. Pouze aplikace termínů z cizích rolnické zkušenosti (termínů ekonomické dominace a peněžní směny) přináší s sebou rozlišení technického a rituálního či symbolického aspektu zemědělské aktivity. Rozlišení mezi produktivní a neproduktivní prací či rozlišení mezi prací, která přináší nějaký zisk či nepřináší, je neznám. Archaická ekonomie zná jen rozdíl mezi lenochem, který neplní svou sociální povinnost, a pracovníkem, který vykonává svou sociálně definovanou funkci, bez ohledu na produkt jeho úsilí.“* [Bourdieu 1977: 175]

Je samozřejmě obtížné nezapomenout si při tomto etnografickém popisu kabylské vesnice na brigády socialistické práce.

Jak už jsme se zmínili, druhým charakteristickým rysem sociální sféry světa kabylské vesnice s její archaickou ekonomikou dobré vůle je, že *zima má špatné jméno*. Deklarovaným vůdčím principem je nezištnost. V podmínkách permapentní krajní nouze společnosti žijící na okraji pouště (anebo v podmínkách zbědované společnosti po občanské válce v Rusku) je to pochopitelné. Zdroje jsou omezené vždy a taková společnost naráží na jejich limity denně. V těchto limitech ale zisk jednoho je ztrátou druhého, nutně a zjevně. Vysoká míra solidarity a altruismu zvedá se pak přirozeně jako všechny zavazující ideály.

Nezištnost jako základní princip organizace společnosti však v žijící a nezištné složitější společnosti reálně nefunguje¹⁴. Všechny známé rozsáhlé společnosti jsou postaveny na nerovnoměrném rozdělení moci (ma

¹⁴ Nezištnost jako vůdčí organizující princip je úspěšná jen na nejnižším vývojovém stupni, v malých skupinách ztracených v pustině, pro jejichž způsob hospodaření užívá Polanyi termín *primitivní ekonomika*.

ku, vlivu, vědění...). Ti, kdož mají majetku méně, dělají všechno pro to, aby to tak nezůstalo, zejména v situaci, kdy zdroje jsou natolik omezené, že ocitnout se úplně vespod znamená nepřežít. Ti, kdož ho mají naopak více, dělají zas všechno pro to, aby to tak zůstalo, a pro jistotu volí aktivní obranu. Všichni tedy nakonec *usilují o zisk*, navzdory vládnoucí ideologii. Archaické ekonomiky dopracují se vždy záhy nebetýčného bohatství faraónů a nezměrné bídy řadových soudruhů. Vládnoucí ideologie nezištnosti pak už jen přikrývá stávající realitu.

Omezená moc peněz a ideologie nezištnosti a solidarity, zdálo by se, musí být nepřekonatelnou překážkou vzniku velkých majetků a mocí. Ony jí také překážkou skutečně jsou a způsob, jakým ji archaické ekonomiky dokázaly překonat, patří k nejobdivuhodnějším výkonům lidského ducha před vynálezem peněz.

Co fascinovalo Bourdieua na Kabylech nejvíce, byl rozsah ritualizace jejich každodenního života. Chování řízené rituálem je takové chování, které dává přednost kritériu „správnosti“ před kritériem nejlepšího výsledku - my bychom asi řekli před kritériem rozumnosti. Ve sféře hmotné reprodukce společnosti ritualizované chování sleduje vzorce „správnosti“ i tehdy, když to přinese horší výsledek, když vede k nižší produktivitě, když dochází spíše ke ztrátě než k zisku. Ve společnostech s archaickou ekonomikou to nemusí být považováno za zásadní vadu, protože zisk je tak jako tak sociálně tabuizován. Skutečný zisk, jenž z takového chování všem zúčastněným ovšem plyne (jinak by pro ně neměli důvodů), je nehmotné povahy (je *symbolický*). Spočívá v tom, že takové jednání každodenně potvrzuje vzájemné sociální postavení zúčastněných a reprodukuje vládnoucí vztahy dominance a exploatace v bezpečné ekonomice. Ti, kdož tento zisk dosahují, to pečlivě skrývají.

Nejde ovšem jen a ani především o ritualizaci kritických okamžiků, o rituály slavnostní a ozvláštňující, i když i těch je v archaické společnosti víc než ve společnostech moderních, jsou ostentativnější a vynakládá se na ně více energie. Když cestovatelé devatenáctého století při svém objevování nitra Afriky (také Kabylů) popisovali divošské slavnosti, potlachy, ostentativní ničení vzácných věcí mocnými náčelníky před sezvanými hosty, hodokvasy, jež vyčerpaly zásoby a následoval hlad, všechny ty exotické a zjevně iracionální zvyky, neměli pro ně jiné vysvětlení než dětinskou povahu domorodců.

Tato ritualizace má ovšem svou hlubokou racionalitu. Bourdieu čte její přítomnost i v každodenním *habitu* života kabylské vesnice a ukazuje na její sociální funkci. Jejím cílem je reprodukce etablovaných sociálních vztahů. Překonává právě onu základní překážku ustavení a udržení

ní velké moci a majetku ve společnosti, kde peníze mají v mnoha běžných situacích dubiozní hodnotu, zisk je nelegitimní a kde se moc, při slabosti státu a praktické neexistenci policie, opírá především o schopnost mobilizovat v okamžiku krize dost velkou podporu. Je dána velikostí mobilizovatelné *clientelle* neboli sítě osobní podpory, nikoli tučným kontem v bance či státem garantovanou legitimitou sociálního postavení, legitimitou, jejíž nároky mohou být vynuceny soudní a policejní pravomocí.

Institucionalizovaná ritualizace vytváří *symbolický kapitál*. Vnějšímu pozorovateli jeví se symbolický kapitál jako míra prestiže a v ekonomii daru prezentuje se tento kapitál ostentativně jako kapitál *nikoli* ekonomický: proto je tu tak exaltovaný pojem cti. Prestiž však tu má vedle sociální i evidentně ekonomickou funkci. Při slabosti koercivních institucí státu a práva a verbální, nepsané podobě všech dohod právě prestiž zúčastněných garantuje všechny ekonomické transakce. Je to nesmírně důležité, neboť v situaci soutěže o omezené zdroje je báží reprodukce etablovaných sociálních vztahů ve společnosti archaické ekonomiky (na rozdíl od společností ekonomiky primitivní) už zcela jednoznačně majetek a výhodná pozice v systému nerovnoměrné redistribuce zdrojů; je to jen pečlivě zamlčováno. Instituce daru v této ekonomice není disfunkční anomálií tohoto společenského uspořádání, je naopak základním mechanismem překonání rozporu mezi nelegitimitou zisku a sociální strukturou založenou na velké nerovnosti: zakrývá pravý stav věcí, aby ho umožnila. A činí tak, ať jí to stojí cokoli.

Bourdieu o tom píše, že za teoretickou konstrukcí daru je ukryta „*institucionálně organizovaná misrekoznizace, jež je základem výměny darů a pravděpodobně i všeho symbolického úsilí o transmutaci - prostřednictvím upřímné fikce nezainteresované výměny + nevyhnutelných a nevyhnutelně zainteresovaných vztahů daných příbuzenstvím, sousedstvím a prací ve výběrové vztahy reciprocity: v práci vynaložené na reprodukci etablovaných vztahů (pořádáním hostin a ceremonií, výměnou darů, ritualizací vzájemných návštěv a prokazováním poct), jež je pro reprodukci skupin neméně důležitá než její ekonomická reprodukce, je úsilí nutné ke skrytí funkce vzájemných výměn stejně významným prokem, jako úsilí nutné k realizaci funkce samé.*“ [1977: 171]

Taková ekonomika je stejně neprůhledná (záměrně), jako zbytečně nákladná (nezbytně). K prosté reprodukci etablovaných vztahů musejí ti, kdož na nich mají největší zájem, vynaložit nepřiměřeně mnoho. Hlavní ztráty jim plynou z toho, že zakrývají, co vlastně dělají.

Ale i ti, kdož jsou dole a na reprodukci daných poměrů věru zájem nemají, platit musejí. Jsou rekrutováni jako herci rituálů, ať se jim to líbí anebo nelíbí. Jen malou útěchou jim je, že málokdo je tak docela

dole, aby neměl ještě někoho pod sebou a nevystupoval občas i jako organizátor rituálů. I jako prostý herec však řadový Kabyl, veden pravidlem *co musíš, jako bys rád*, někdy i účast na rituálech pozitivně prožívá: aspoň se při tom občas zadarmo nají.

A tady stýkají se dva základní důvody, jež u nás přivedly ty, kdož nepatřili k socialistickému establishmentu, ale žili s ním v dlouholetém příměří, v němž se mnohé rodiny nakonec docela pohodlně zabydly, přece jen na ta náměstí.

Jak už jsme ukázali, první důvod byl venkoncem materiální. Cena peněz klesala a systém shánění nasazením sociálního kapitálu byl v každodenní praxi stále náročnější na čas, zdroje a energii. Druhý důvod byl naopak ryze nehmotné, symbolické povahy. Vidím ho v tom, že celá populace měla prostě dost nesmyslné ritualizace naší každodennosti, nemluvě o povinných oslavách svátků. Příležitostí, kdy se při tom jeden aspoň občas zadarmo najedl, ubývalo, a vládnoucí třída pak, při nelegitimitě zisku a nemožnosti opřít se o stát a právem garantovaný ekonomický kapitál, byla stále paranoičtěji nedůtklivá na svůj symbolický kapitál a na rituálech tupě trvala. Nemohla jinak, i ona byla zajatcem systému.

Mladá generace narážela zejména na exaltovaný pojem cti komunistické strany. Nemohla vědět, že v archaické ekonomice, kde je moc svým těžištěm opřena o symbolický kapitál, nelze prostě připustit zesměšňování panujících poměrů. Že tyto ekonomiky nutně musejí mít v právním řádu zákon, který chrání prezidenta před vtípálky a je skutečně schopen poslat za mříže pro politickou anekdotu, že musejí zavřít dramaturga za poškozování zájmů státu v cizině, když pošle do ciziny eseje a hry, které doma nesmějí vyjít, že musí pronásledovat neučesané písničkáře, kteří si dělají legraci z velkých věcí v malých sálech před svými vrstevníky. Ti všichni jim sahají na čest. A tu je třeba bedlivě bránit, protože je to čest - symbolický kapitál, báze legitimacy a moci.

Velké většině národa ovšem nezáleželo na neučesaných písničkách. Ale soužila je vysoká míra ritualizace každodennosti, to věčné zdobení výloh, veřejné budovy popsané hesly, do nekonečna znovu plány politicko-výchovné práce, pokořující rituály návštěvy VUML či IPV, PŠM, MLP,¹⁵ a děti ve školce zblbnuté Leninem...

¹⁵ Za chvíli nebudeme ani vědět, co ta písmena znamenala. Tedy pro paměť: VUML - večerní univerzita marxismu-leninismu, IPV - ideově politické vzdělávání, PŠM - politické školení mužstva, MLP - marxisticko-leninská příprava.

Také v práci dosáhla ritualizace nesnesitelné míry. Akademická obec stále tíž trávila kolotoč rituálů obhajob závěrečných, průběžných, předběžných a úvodních výzkumných zpráv úkolů státních, resortních a fakultních a slušný odborník trpce polykal rituál kandidatury na vědce, jehož hlavní součástí stávala se následná opulentní hostina pro držitele symbolů, jimiž vesměs bezmezně pohrdal. Všichni se nakonec spolu opili, ale jen natolik, aby se jim nerozvázal jazyk. Nejen věda ovšem, i všechna ostatní řemesla žila skrze rituály výrobních porad, pracovních porad, sestavování plánů, plnění plánů, upravování plánů, sledování ukazatelů, zavádění inovací... všechno to bylo prázdné, hloupé a pokořující.

I na straníky už šly lehké mdloby, když si představili, že do konce života není pro ně úniku z té nekonečné šňůry měsíčních schůzí, výročních schůzí, výborových schůzí, zasedání komise, schválení zápisu, kontrol usnesení... Zní to jako černý humor, když dnes komunistická strana prohlašuje, že 75% jejích členů se aktivně podílelo na sametové revoluci, protože vyjadřovala jejich zájem, ale v jádru má pravdu. (Černý humor obvykle mívá pravdu, to je jeho stinná stránka.)

Archaický způsob reprodukce moci skrze ritualizované každodenní drobné sebeponižování poddaných, jímž demonstrovali svou mobilizovatelnost a jímž byly symbolicky potvrzovány etablované sociální vztahy, se vyžil. Na konci osmdesátých let si už i ten nejzabobanější zelinář přál, vystrkuje do výlohy heslo Proletáři všech zemí, spojte se!, aby mu raději ti proletáři napařili tvrdé daně, ano i část zisku nějakému syndikátu by odváděl, ale tohoto už měl dost¹⁶.

¹⁶ Už někdy v sedmdesátých letech mi jednou tím, že si celý večer stěžoval na svůj osud a nadával na režim, kazil flám hostitel, jihomoravský vinař, milionář, jenž k svatbě syna pronajal mikulovský zámek a dal mu ušít pro tu příležitost bílý smoking, se třemi vozy v garáži nové vily, kde byl televizor i v koupelně. Když jsem se tomu bohatému muži (zaměstnáním nákupčím STS) snažil namítat, že v žádných jiných poměrech by tolik nevydělával, s monopolními cenami, bez daní, a ptal se ho, co mu vlastně chybí, kosternoval mne odpovědí, že - *svoboda*. Tehdy jsem mu nerozuměl, ale dnes už vím, že měl na mysli legitimitu svého statu. Měl už dost svého ambivalentního postavení, kdy na jedné straně byl vinařem s talentem přímo od pána boha, uznávaným venkovským boháčem a úspěšným podnikatelem, a na druhé straně musel se krčit a uplácet všechny dokola, od méně úspěšných sousedů a místních PS VB po podivné známé z okresu, kraje, i šestsettrináctka s pražským číslem stávala občas před jeho sklepem a povídalo se, že jeho víno se pije i na Hradě... Každý ho totiž mohl shodit. Veškerá jeho moc byla bez institucionální opory, jediný jeho vskutku likvidní kapitál byl kapitál symbolický... většina posezení v jeho sklepech měla

2.

Snad se nám podařilo postihnout syndrom příčin, jenž vedl obyčejného člověka k ráznému odmítnutí systému, v němž se mu nakonec tak špatně nežilo. Mnozí dnes litují leckterou starou praktiku a snaží se pateticky udržet si socialistický způsob života i po zhroucení starého režimu, ač dosud nepatřili k těm, kdož ho považovali za svůj.

Obtížnější bude vysvětlit, jak si mohu myslet, že kolaps byl tak hladký, protože na změně systému měli nakonec zájem nejenom ti dole, ale už i ti nahoře, majitelé klíčů, a ti zejména. Pokusme se o to.

Napřed ještě uvedme, že za majitele klíčů, ty nahoře, či jinak řečeno rodiny velkých, považujeme v této své úvaze zhruba ty, kdož byli schopni reálně uplatnit dispoziční právo (tj. činit závazná rozhodnutí) na té úrovni ekonomiky, která dnes má být předmětem „velké privatizace“. Byli to komunističtí „velcí vlastníci“. Jak je ve všech ekonomikách na této úrovni obvyklé, jejich vlastnictví mělo často velmi abstraktní povahu. Vesměš své majetky sdíleli, vytvářejíce komplikované a hierarchizované sítě spolupodílnictví a vzájemně provázaných a kontrolovaných kompetencí. Základní znaky vlastnického vztahu však tento stav měl: měli výhradní, i když kolektivní dispoziční pravomoc nad velkými státními majetky a měli možnost přivolat si koercivní sílu, pokud by někdo vznesl i jen pochybnost o legitimitě této pravomoci, nemluvě o tom, kdyby se jí pokoušel ignorovat. Za malé či obyčejné rodiny pak považujeme rodiny, které žily a podnikaly ve sféře, jež dnes má být předmětem malé privatizace, využívající své hospodářské moci způsobem shora popsáním. Je to rozdělení hrubé a simplifikující¹⁷ a dovedu si představit reakci některých svých kolegů, ale i v sociologii

povahu rituálů, ač se tvářila jako přátelské pití vína. Náhly pád nebyl pro něho něco nepředstavitelného. Občas se to stávalo. Když dnes tak často slyším slovo svoboda, občas si na tohoto muže vzpomenu.

¹⁷ Dělnické rodinné klany však tímto dělením nepropadnou, jak by se na první pohled mohlo zdát. Byly zakotveny do „sféry malé privatizace“ buď přes fuškaření hlavního živitele, anebo zaměstnáním žen ve sféře obchodu a služeb. Pokud ne, byly i reálně sociálně marginalizovány. Nesmíme také zapomenout na skutečnost, že více než polovina našich dělníků jsou vesničané, kteří prostřednictvím naturálního záhumenkového hospodářství a v síti drobných venkovských řemeslníků vytvářeli nezanedbatelnou část produkce naší druhé ekonomiky. „*Toť má každé eště nejaké kšeft, pane profesore*“ osvětlil mi jako novému chalupáři situaci na vesnici soused v Kulífově.

má tradici v teoriích třídní dichotomie i v modernějších teoriích panství a nové třídy.

Empiricky je taková dichotomizace solidně opřena o jedinečně tvrdý ukazatel: o evidenci v nomenklatuře. Nikdo nepopře, že mezi těmi, kdož v ní byli, a těmi ostatními byl principiální rozdíl. (Z tohoto hlediska ztráta nomenklaturních kartoték je pro naši sociologii obdobná ztrátě, jež byla způsobena klasické vzdělanosti požárem alexandrijské knihovny.)

Hrob pro *ancien régime* nezačal kopat ve francouzské revoluci lid; historici se shodují na tom, že požadavek přestavby vynesla první šlechta, které už daný stav zoufale nevyhovoval, jenom se jí to nakonec vy-mklo z rukou. Ale že by se historie tolik opakovala?

Čtenář, jenž nepřijal nepřímou nabízenou paralelu mezi uspořádáním starých pořádků u nás a organizací kablyské society, musí být přesvědčen, že přinejmenším nehorázně přeháním. Zejména jedna věc mu jistě absolutně nesedí: náš policejní stát i na sklonku post-totalitní éry byl přece všechno jiné než slabý stát, a ať se v naší společnosti nedostávalo čehokoli, donucovací moc to nebyla.

A právě že byla. Její slabost ovšem nespočívala v tom, že by na ni bylo věnováno málo. Její systém však byl beznadějně zastaralý a produktivita zoufale malá, takže nakonec jí opravdu nebylo dost. Jak rostla nespokojenost malých rodin a množily se rozpaky velkých, nároky na moc se stupňovaly a její limity se začaly jevit jako kritické.

Vpád sovětské moci do střední Evropy na konci druhé světové války tu vytvořil zvláštní situaci. Stalin a jeho nástupci budovali sérií agresí imperiální říši, centrálně řízenou z Moskvy. Jestliže však v některých částech impéria, jež se nakonec rozprostíralo od Ulánbátaru po Prahu a od Tallinu po Tbilisí, plánovaná ekonomika a centralizovaný politický systém představovaly při svém zavedení vzhledem k dosud živým institucím tradiční společnosti s omezenou gramotností a primitivním trhem pozitivní modernizační akt, v nově dobytých územích na západě jejich implementace znamenala jednoznačně regres, vedoucí k poklesu ekonomické produktivity a společenskému úpadku.

Racionalita ovladatelnosti však měla přednost před racionalitou produktivity. Absolutním imperativem bylo dosažení homogenity systému. Někde to vadilo víc, někde méně. Ve střední Asii zavádění reálného socialismu vstupovalo do sociálně neobsazeného prostoru. Budování centralizovaných hyperstruktur se rozvíjelo nad strukturami tradičních lokálních společností, které nakonec tvořily v jistém smyslu přirozenou a hierarchicky racionální bázi nového systému a měly snad

dole, aby neměl ještě někoho pod sebou a nevystupoval občas i jako organizátor rituálů. I jako prostý herec však řadový Kabyl, veden pravidlem *co musíš, jako bys rád*, někdy i účast na rituálech pozitivně prožívá: aspoň se při tom občas zadarmo nají.

A tady stýkají se dva základní důvody, jež u nás přivedly ty, kdož nepatřili k socialistickému establishmentu, ale žili s ním v dlouholetém příměří, v němž se mnohé rodiny nakonec docela pohodlně zabydlely, přece jen na ta náměští.

Jak už jsme ukázali, první důvod byl venkoncem materiální. Cena peněz klesala a systém shánění nasazením sociálního kapitálu byl v každodenní praxi stále náročnější na čas, zdroje a energii. Druhý důvod byl naopak ryze nehmotné, symbolické povahy. Vidím ho v tom, že celá populace měla prostě dost nesmyslné ritualizace naší každodennosti, nemluvě o povinných oslavách svátků. Příležitostí, kdy se při tom jeden aspoň občas zadarmo najedl, ubývalo, a vládnoucí třída pak, při nelegitimitě zisku a nemožnosti opřít se o stát a právem garantovaný ekonomický kapitál, byla stále paranoičtěji nedůtklivá na svůj symbolický kapitál a na rituálech tupě trvala. Nemohla jinak, i ona byla zajatcem systému.

Mladá generace narážela zejména na exaltovaný pojem cti komunistické strany. Nemohla vědět, že v archaické ekonomice, kde je moc svým těžiskem opřena o symbolický kapitál, nelze prostě připustit zesměšňování panujících poměrů. Že tyto ekonomiky nutně musejí mít v právním řádu zákon, který chrání prezidenta před vtipálky a je skutečně schopen poslat za mříže pro politickou anekdotu, že musejí zavřít dramaturga za poškozování zájmů státu v cizině, když pošle do ciziny eseje a hry, které doma nesmějí vyjít, že musí pronásledovat neučesané písničkáře, kteří si dělají legraci z velkých věcí v malých sálech před svými vrstevníky. Ti všichni jim sahají na čest. A tu je třeba bedlivě bránit, protože je to čest - symbolický kapitál, báze legitimacy a moci.

Velké většině národa ovšem nezáleželo na neučesaných písničkách. Ale soužila je vysoká míra ritualizace každodennosti, to věčné zdobení výloh, veřejné budovy popsané hesly, do nekonečna znovu plány politicko-výchovné práce, pokořující rituály návštěvy VUML či IPV, PŠM, MLP,¹⁵ a děti ve školce zblbnuté Leninem...

¹⁵ Za chvíli nebudeme ani vědět, co ta písmena znamenala. Tedy pro paměť: VUML - večerní univerzita marxismu-leninismu, IPV - ideově politické vzdělávání, PŠM - politické školení mužstva, MLP - marxisticko-leninská příprava.

Také v práci dosáhla ritualizace nesnesitelné míry. Akademická obec stále tíž trávila kolotoč rituálů obhajob závěrečných, průběžných, předběžných a úvodních výzkumných zpráv úkolů státních, resortních a fakultních a slušný odborník trpce polykal rituál kandidatury na vědce, jehož hlavní součástí stávala se následná opulentní hostina pro držitele symbolů, jimiž vesměs bezmezně pohrdal. Všichni se nakonec spolu opili, ale jen natolik, aby se jim nerozvázal jazyk. Nejen věda ovšem, i všechna ostatní řemesla žila skrze rituály výrobních porad, pracovních porad, sestavování plánů, plnění plánů, upravování plánů, sledování ukazatelů, zavádění inovací... všechno to bylo prázdné, hloupé a pokořující.

I na stránky už šly lehké mdloby, když si představili, že do konce života není pro ně úniku z té nekonečné šňůry měsíčních schůzí, výročních schůzí, výborových schůzí, zasedání komise, schválení zápisu, kontrol usnesení... Zní to jako černý humor, když dnes komunistická strana prohlašuje, že 75% jejích členů se aktivně podílelo na sametové revoluci, protože vyjadřovala jejich zájem, ale v jádru má pravdu. (Černý humor obvykle mívá pravdu, to je jeho stinná stránka.)

Archaický způsob reprodukce moci skrze ritualizované každodenní drobné sebezponožování poddaných, jímž demonstrovali svou mobilizovatelnost a jímž byly symbolicky potvrzovány etablované sociální vztahy, se vyžil. Na konci osmdesátých let si už i ten nejzazobanější zelinář přál, vystrkuje do výlohy heslo Proletáři všech zemí, spojte se!, aby mu raději ti proletáři napařili tvrdé daně, ano i část zisku nějakému syndikátu by odváděl, ale tohoto už měl dost¹⁶.

¹⁶ Už někdy v sedmdesátých letech mi jednou tím, že si celý večer stěžoval na svůj osud a nadával na režim, kazil flám hostitel, jihomoravský vinař, milionář, jenž k svatbě syna pronajal mikulovský zámek a dal mu ušít pro tu příležitost bílý smoking, se třemi vozy v garáži nové vily, kde byl televizor i v koupelně. Když jsem se tomu bohatému muži (zaměstnáním nákupčímu STS) snažil namítat, že v žádných jiných poměrech by tolik nevydělával, s monopolními cenami, bez daní, a ptal se ho, co mu vlastně chybí, kosternoval mne odpovědí, že - *svoboda*. Tehdy jsem mu nerozuměl, ale dnes už vím, že měl na mysli legitimitu svého statu. Měl už dost svého ambivalentního postavení, kdy na jedné straně byl vinařem s talentem přímo od pánaboha, uznávaným venkovským boháčem a úspěšným podnikatelem, a na druhé straně musel se krčit a uplácet všechny dokola, od méně úspěšných sousedů a místních PS VB po podivné známé z okresu, kraje, i šestsetřináctka s pražským číslem stávala občas před jeho sklepem a povídalo se, že jeho víno se pije i na Hradě... Každý ho totiž mohl shodit. Veškerá jeho moc byla bez institucionální opory, jediný jeho vskutku likvidní kapitál byl kapitál symbolický... většina posezení v jeho sklepech měla

2.

Snad se nám podařilo postihnout syndrom příčin, jenž vedl obyčejného člověka k ráznému odmítnutí systému, v němž se mu nakonec tak špatně nežilo. Mnozí dnes litují leckterou starou praktiku a snaží se pateticky udržet si socialistický způsob života i po zhroutilí starého režimu, ač dosud nepatřili k těm, kdož ho považovali za svůj.

Obtížnější bude vysvětlit, jak si mohu myslet, že kolaps byl tak hladký, protože na změně systému měli nakonec zájem nejenom ti dole, ale už i ti nahoře, majitelé klíčů, a ti zejména. Pokusme se o to.

Napřed ještě uveďme, že za majitele klíčů, ty nahoře, či jinak řečeno rodiny velkých, považujeme v této své úvaze zhruba ty, kdož byli schopni reálně uplatnit dispoziční právo (tj. činit závazná rozhodnutí) na té úrovni ekonomiky, která dnes má být předmětem „velké privatizace“. Byli to komunističtí „velcí vlastníci“. Jak je ve všech ekonomikách na této úrovni obvyklé, jejich vlastnictví mělo často velmi abstraktní povahu. Vesměs své majetky sdíleli, vytvářejíce komplikované a hierarchizované sítě spolupodílnictví a vzájemně provázaných a kontrolovaných kompetencí. Základní znaky vlastnického vztahu však tento stav měl: měli výhradní, i když kolektivní dispoziční pravomoc nad velkými státními majetky a měli možnost přivolat si koercivní sílu, pokud by někdo vznesl i jen pochybnost o legitimitě této pravomoci, nemluvě o tom, kdyby se jí pokoušel ignorovat. Za malé či obyčejné rodiny pak považujeme rodiny, které žily a podnikaly ve sféře, jež dnes má být předmětem malé privatizace, využívající své hospodářské moci způsobem shora popsaným. Je to rozdělení hrubé a simplifikující¹⁷ a dovedu si představit reakci některých svých kolegů, ale i v sociologii

povahu rituálů, ač se tvářila jako přátelské pití vína. Náhlý pád nebyl pro něho něco nepředstavitelného. Občas se to stávalo. Když dnes tak často slyším slovo svoboda, občas si na tohoto muže vzpomenu.

¹⁷ Dělnické rodinné klany však tímto dělením nepropadnou, jak by se na první pohled mohlo zdát. Byly zakotveny do „sféry malé privatizace“ buď přes fuškaření hlavního živitele, anebo zaměstnáním žen ve sféře obchodu a služeb. Pokud ne, byly i reálně sociálně marginalizovány. Nesmíme také zapomenout na skutečnost, že více než polovina našich dělníků jsou vesničané, kteří prostřednictvím naturálního záhumenkového hospodářství a v síti drobných venkovských řemeslníků vytvářeli nezanedbatelnou část produkce naší druhé ekonomiky. „*Toď má každé ešitě nekajé kšefti, pane profesore*“ osvětlil mi jako novému chalupáři situaci na vesnici soused v Kulířově.

má tradici v teoriích třídní dichotomie i v modernějších teoriích panství a nové třídy.

Empiricky je taková dichotomizace solidně opřena o jedinečně tvrdý ukazatel: o evidenci v nomenklatuře. Nikdo nepopře, že mezi těmi, kdož v ní byli, a těmi ostatními byl principiální rozdíl. (Z tohoto hlediska ztráta nomenklaturních kartoték je pro naši sociologii obdobná ztrátě, jež byla způsobena klasické vzdělanosti požárem alexandrijské knihovny.)

Hrob pro *ancien régime* nezačal kopat ve francouzské revoluci lid; historici se shodují na tom, že požadavek přestavby vznesla první šlechta, které už daný stav zoufale nevyhovoval, jenom se jí to nakonec vymklo z rukou. Ale že by se historie tolik opakovala?

Čtenář, jenž nepřijal nepřímou nabízenou paralelu mezi uspořádáním starých pořádků u nás a organizací kablyské society, musí být přesvědčen, že přinejmenším nehorázně přeháním. Zejména jedna věc mu jistě absolutně nesedí: náš policejní stát i na sklonku post-totalitní éry byl přece všechno jiné než slabý stát, a ať se v naší společnosti nedostávalo čehokoli, donucovací moc to nebyla.

A právě že byla. Její slabost ovšem nespočívala v tom, že by na ni bylo věnováno málo. Její systém však byl beznadějně zastaralý a produktivita zoufale malá, takže nakonec jí opravdu nebylo dost. Jak rostla nespokojenost malých rodin a množily se rozpaky velkých, nároky na moc se stupňovaly a její limity se začaly jevit jako kritické.

Vpád sovětské moci do střední Evropy na konci druhé světové války tu vytvořil zvláštní situaci. Stalin a jeho nástupci budovali sérií agresí imperiální říši, centrálně řízenou z Moskvy. Jestliže však v některých částech impéria, jež se nakonec rozprostíralo od Ulánbátaru po Prahu a od Tallinu po Tbilisi, plánovaná ekonomika a centralizovaný politický systém představovaly při svém zavedení vzhledem k dosud živým institucím tradiční společnosti s omezenou gramotností a primitivním trhem pozitivní modernizační akt, v nově dobytých územích na západě jejich implementace znamenala jednoznačně regres, vedoucí k poklesu ekonomické produktivity a společenskému úpadku.

Racionalita ovladatelnosti však měla přednost před racionalitou produktivity. Absolutním imperativem bylo dosažení homogenity systému. Někde to vadilo víc, někde méně. Ve střední Asii zavádění reálného socialismu vstupovalo do sociálně neobsazeného prostoru. Budování centralizovaných hyperstruktur se rozvíjelo nad strukturami tradičních lokálních společností, které nakonec tvořily v jistém smyslu přirozenou a hierarchicky racionální bázi nového systému a měly snad

i jakousi šanci v další fázi do něho vplynout a transformovat se v novou kvalitu. Nový systém vznikl v přímé interakci s nimi a sdílel s nimi společnou logiku¹⁸.

Ve střední Evropě tomu bylo jinak. Implementace téhož systému do na této úrovni již konstituovaných systémů moderních států a vyspělých ekonomik předpokládala zničení těchto hyperstruktur a jejich institucí. Po obrovském a někdy i krvavém úsilí se to nakonec víceméně podařilo. Přineslo to s sebou jako svůj nechtěný a paradoxní důsledek rekonstituci, či snad lépe resuscitaci už téměř mrtvých elementárních systémů tradičních a lokálních, organizovaných zejména na principu sítí vzájemné podpory, jež měly podobu klanů, často rodinných. Protože však nyní tyto systémy nebyly (tak jak původně byly) důsledkem tisíciletého přirozeného vývoje, nýbrž vznikly jako následek invaze cizí kultury, nezamýšleně a shora, a protože nemohly rozvinout celou svou tradiční institucionální síť (například morálku založenou na sdílené náboženské víře, patriarchát založený na tradiční domácnosti či sociální kontrolu založenou na imobilitě atd.) a protože, *last but not least*, rekonstituovaly se v kontextu moderní výroby, komunikace a vzdělanosti, na jejichž udržení měl i nový systém vitální zájem (zbraně pro další agresi se nedaly vyrábět tradičně), vznikl v středoevropském prostoru podivný amalgám tradicionality a modernity ojedinelého rozsahu a kvality.

Implementace některých principů archaických ekonomik nesetkala se ale ani ve střední Evropě zpočátku s jednoznačným odporem. Ani tu nepatřila ještě zcela minulosti ne plně reflektovaná, leč hluboce uložená touha po tradiční společnosti. Projevovala se vesměs nepřiznanou nostalgií. Úsilí o neustálé materiální sebeobohacování jakožto kapitalismem *institucionálně umucená* iniciativa podílet se na ekonomickém podnikání erodovala nesporně společenský a komunální život lidských pospolitostí, jež ztratily ve srovnání s tradiční společností mnoho na své intimitě a vřelosti. Bylo tu tedy velké pokušení, zejména pro humanisticky orientované intelektuály, pokusit se obnovit výhody klasické *Gemeinschaft* a oživit tyto prvky ve společnosti organizované opět spíše na statu než na smlouvě, či aspoň pokusit se koncipovat jakýsi amalgám tradicionality a modernosti, *jenž by měl výhody obou*. (Zaujetí pro

¹⁸ Tlaky na rozpad sovětského impéria také z asijských republik však ukazují, že ani této šance se zřejmě nepodařilo využít. Na druhé straně je příznačné, že z některých středoasijských republik přichází nejsilnější podpora tamějších mocenských elit konzervativnímu sovětskému centralismu.

lidovou píseň, folklórní ornament a národopisný kroužek v padesátých letech nebylo náhodné.)

Sociologie má rozpracované teorie modernizace, chybí jí však teorie de-modernizace. Bez této teorie však nebude možné vybudovat ani teorii re-modernizace a to, co před našima očima probíhá, zůstane nevysvětleno¹⁹.

Dnes už nám může být jasné, že základním problémem tohoto podivného amalgámu archaické a moderní ekonomiky bylo, že implantoval do moderního způsobu produkce obskurizovanou kategorii vlastnictví z archaické ekonomiky, převzal od ní sociální tabuizaci zisku a zamlžil tak vztahy dominance, vykořisťování a sociální nerovnosti, což bylo hlavním výsledkem a nepřiznaným cílem těch, kteří se chopili praktické realizace celé operace.

Její nutnou implikací bylo přesunutí těžiška sociálního života z trhu ekonomického kapitálu na znovuvytvořený, či lépe na mnohonásobně rozšířený trh kapitálu sociálního a symbolického se všemi důsledky, jež s sebou toto archaické uspořádání logiky a ekonomie sociálního života přinášelo. K nejvýznamnějším z těchto důsledků patřilo vzájemné prostoupení a nakonec přetavení v moderních státech už vzájemně emancipovaných sfér ekonomiky, správy, politiky a ideologie v jediný celek.

Trvalé dosažení cíle zastřít vztahy dominance a vykořisťování užitím archaizujících postupů v kontextu moderní produkce bylo však sociální utopii, jež neměla naději na realizaci, ač zpočátku vykazovala jisté úspěchy. Popsali jsme už, jak malé rodiny postupně prohlédly pravou povahu vlastnictví, intuitivně pochopily konvertibilitu kapitálů moci, ekonomického vlastnictví a symbolické dominance, dosahované úplným vyvlastněním veřejného sémantického prostoru a rozsáhlou ritualizací

¹⁹ Celá sociologie byla vlastně budována od svého založení na počátku 19. století ve Francii jako teorie modernizace. Speciální teorie modernizace pak prožily druhé mládí nedávno, v optimistických padesátých a šedesátých letech. V Evropě se, pravda, věci zkomplikovaly, modernizační teorie však byly fascinovány pokrokem a jeho problémy v oblasti třetího světa. Jako by tehdy nikomu nepřišlo na mysl, že i opačný proces, tedy regres moderních sociálních struktur k strukturám tradičním, mohl být sociálně významný - ačkoli právě toto se odehrávalo přímo ve středu Evropy, v ohromném rozsahu a před očima všech. Až některé šoky z let sedmdesátých a osmdesátých (například vítězství fundamentalismu v Iránu) upozornily na skutečnost, že vývoj není jednosměrná ulice, a daly padnout optimismu modernistů. Teorie de-modernizace je však stále chudá a s vysvětlením vývoje typu „odin šag vperjod, dva šaga nazad“ má stále potíže.

veřejného života. Popsali jsme, jak se na plíživé reprivatizaci podílely svou „malou plíživou reprivatizací“ sítě obchodu a služeb, i to, jak si byly vědomy limitů této re-expropriatizace a jak ostře vnímaly existenci antagonismu skupinových zájmů mezi nimi a velkými vlastníky establishmentu.

Základním prvkem, jež musela respektovat strategie velkých vlastníků, bylo zestátnění ekonomiky. Roztříštěné a vzájemně si konkurující podniky byly zbaveny konkrétních vlastníků, dostaly centrální řízení a celá ekonomická sféra jako by ztratila svou obtížně vypočitatelnou autochtonní dynamiku. Stát měl své hospodářství pevně v rukou. Všichni byli technicky vzato státními zaměstanci a všichni, kdož měli jakoukoli rozhodovací pravomoc, byli do svých míst dosazováni byrokratickým jmenováním.

Na první pohled tím stát neobyčejně posílil. Byli to ale opravdu lidé ve státní správě, kdo skutečně disponovali národním hospodářstvím? Anebo, přesněji, byl stát skutečně tou institucí, v níž se realizovalo vlastnické právo na národní majetek? Pro českého čtenáře je téměř zbytečné rekapitulovat skutečnosti, jež ukazovaly opak. Jen krátce tedy.

Základy dlouhodobých a ve svých důsledcích nejvýznamnějších hospodářských strategií určovala strana. Netajila se tím. Rozhodovala o nich jako organizace imperiální moci, formulovala je jako závěry svých sjezdů, dohlížela na jejich plnění celým svým aparátem. Jediným možným *vládním* programem bylo bezpodmínečné:

ZÁVĚRY N-TÉHO SJEZDU KSČ SPLNÍME!

Taktická rozhodování a samozřejmě mnoho speciálních každodenních rozhodnutí zůstávalo ovšem v rukou správního aparátu státní moci. Jednotliví úředníci však, počínaje ministerským předsedou a konče posledním referentem na okrese, byli sami naprosto v rukou strany. Ta je na jejich místa dosazovala a na její pokyn byli i kdykoli odvolatelní. Ministerský předseda byl vybírán v byru a rozhodující vliv na výběr konkrétní osoby měl poměr sil mezi jednotlivými klikami a lobby v aparátu ÚV. Každý premiér byl členem předsednictva ÚV, jemu skládal pravidelně účty a jeho rozhodnutím se podřizoval. V obdobné situaci byli i jeho ministři vzhledem k příslušným oddělením aparátu a po nich dolů ve stromu podřízenosti jejich náměstci, vedoucí odborů, a dále pak v hospodářské sféře generální ředitelé jimi řízených odvětví a jim podřízení ředitelé podniků, v regionální správě tajemníci a vedoucí úředníci národních výborů krajských, okresních a místních a v nevýrobní sféře všichni řídicí pracovníci včetně magnificencí rek-

torů a spectabilis děkanů; i posvěcení biskupa vetovala úspěšně strana, když už nedisponovala příslušným rituálem, aby ho mohla sama vysvětit.

Všichni byli dosazováni a odvoláváni stranou a ne svými nadřízenými či snad dokonce volbou svých podřízených. Jakýkoli významnější výkon státního vlastnického práva kontrolovaly sekretariáty, oddělení pro průmysl, obchod, státní orgány, školství... Všechna vskutku významná manažerská rozhodování se odehrávala na sekretariátě, některá na poradách příslušných oddělení, mnohá však na chodbách, v osobních rozhovorech. Ředitel, jenž se rozhodl vyměnit náměstka, musel to navrhnout a získat schválení „v aparátu“. Dříve však, než o takové schválení požádal, stalo se nepsaným pravidlem, že musel „konzultovat“, zda je vhodné to navrhnout. Tento postup se institucionalizoval, i když, samozřejmě, jeho pravidla nebyla nikde v písemné formě zaznamenána. Míra jeho rutinizace a formalizace nakonec už byla tak vysoká, že než došlo k „řádné“ konzultaci, bylo nejprve opravdu osobním a neformálním dotazem konzultováno, zda bude vhodné konzultovat.

Zdálo se, že státní byrokracie je všemocná. Zvenčí a z dálky, ovšem. Byl to však jen optický klam, daný její početností. Ve skutečnosti plnila čistě instrumentální úlohu, „rozpracovávala“ rozhodnutí a realizovala usnesení učiněná jinde. O tom, že bez vůle strany ve státním aparátě nikomu ani vlas z hlavy nespadne, nikdo nepochyboval. Základním zdrojem frustrace autentických byrokratů bylo porušení přinejmenším dvou pilířů jejich moci:

1. Základní princip fungování byrokratických systémů, totiž že řádný úředník nepřijímá pokyny od nikoho jiného než od svého přímého nadřízeného, při rozhodování na své úrovni sleduje univerzalistické, nikoli partikulární zřetele, a informace o svém jednání nepodává nikomu kromě svému nadřízenému (a zejména ne mimo vlastní organizaci), byl beze zbytku destruován. Strana intervenovala na všech úrovních přímo do rozhodování, aniž by se příliš ohlížela na hierarchickou strukturu útvaru ať už ve státní správě či v řízení podniků, její intervence byla orientována vesměs k partikulárním, nikoli univerzálním zřetelům, a vidět do všech mechanismů státní zprávy a být informován i o posledních podrobnostech hospodářského života patřilo k samozřejmým privilegiím stranických aparátů.

2. V moderních společnostech má stát ve veřejném prostoru absolutní monopol na přímé donucení. Koercivní instituce - armáda, trestní právo a policie - jsou konstituovány jako složky státního aparátu. Vláda vládne sociálně legitimní výkonnou mocí a řídí tyto instituce jako nástroje této moci. Druhé principiální porušení řádného fungování správ-

veřejného života. Popsali jsme, jak se na plíživé reprivatizaci podílely svou „malou plíživou reprivatizací“ sítě obchodu a služeb, i to, jak si byly vědomy limitů této re-expropriatizace a jak ostře vnímaly existenci antagonismu skupinových zájmů mezi nimi a velkými vlastníky establishmentu.

Základním prvkem, jež musela respektovat strategie velkých vlastníků, bylo zestátnění ekonomiky. Roztříštěné a vzájemně si konkurující podniky byly zbaveny konkrétních vlastníků, dostaly centrální řízení a celá ekonomická sféra jako by ztratila svou obtížně vypočitatelnou autochtonní dynamiku. Stát měl své hospodářství pevně v rukou. Všichni byli technicky vzato státními zaměstanci a všichni, kdož měli jakoukoli rozhodovací pravomoc, byli do svých míst dosazováni byrokratickým jmenováním.

Na první pohled tím stát neobyčejně posílil. Byli to ale opravdu lidé ve státní správě, kdo skutečně disponovali národním hospodářstvím? Anebo, přesněji, byl stát skutečně tou institucí, v níž se realizovalo vlastnické právo na národní majetek? Pro českého čtenáře je téměř zbytečné rekapitulovat skutečnosti, jež ukazovaly opak. Jen krátce tedy.

Základy dlouhodobých a ve svých důsledcích nejvýznamnějších hospodářských strategií určovala strana. Netajila se tím. Rozhodovala o nich jako organizace imperiální moci, formulovala je jako závěry svých sjezdů, dohlížela na jejich plnění celým svým aparátem. Jediným možným vládním programem bylo bezpodmínečné:

ZÁVĚRY N-TÉHO SJEZDU KSČ SPLNÍME!

Taktická rozhodování a samozřejmě mnoho speciálních každodenních rozhodnutí zůstávalo ovšem v rukou správního aparátu státní moci. Jednotliví úředníci však, počínaje ministerským předsedou a konče posledním referentem na okrese, byli sami naprosto v rukou strany. Ta je na jejich místa dosazovala a na její pokyn byli i kdykoli odvolatelní. Ministerský předseda byl vybírán v byru a rozhodující vliv na výběr konkrétní osoby měl poměr sil mezi jednotlivými klikami a lobby v aparátu ÚV. Každý premiér byl členem předsednictva ÚV, jemu skládal pravidelně účty a jeho rozhodnutím se podřizoval. V obdobné situaci byli i jeho ministři vzhledem k příslušným oddělením aparátu a po nich dolů ve stromu podřízenosti jejich náměstci, vedoucí odborů, a dále pak v hospodářské sféře generální ředitelé jimi řízených odvětví a jim podřízení ředitelé podniků, v regionální správě tajemníci a vedoucí úředníci národních výborů krajských, okresních a místních a v nevyrobní sféře všichni řídicí pracovníci včetně magnificencí rek-

torů a spectabilis děkanů; i posvěcení biskupa vetovala úspěšně strana, když už nedisponovala příslušným rituálem, aby ho mohla sama vysvětit.

Všichni byli dosazováni a odvoláváni stranou a ne svými nadřízenými či snad dokonce volbou svých podřízených. Jakýkoli významnější výkon státního vlastnického práva kontrolovaly sekretariáty, oddělení pro průmysl, obchod, státní orgány, školství... Všechna vskutku významná manažerská rozhodování se odehrávala na sekretariátě, některá na poradách příslušných oddělení, mnohá však na chodbách, v osobních rozhovorech. Ředitel, jenž se rozhodl vyměnit náměstka, musel to navrhnout a získat schválení „v aparátu“. Dříve však, než o takové schválení požádal, stalo se nepsaným pravidlem, že musel „konzultovat“, zda je vhodné to navrhnout. Tento postup se institucionalizoval, i když, samozřejmě, jeho pravidla nebyla nikde v písemné formě zaznamenána. Míra jeho rutinizace a formalizace nakonec už byla tak vysoká, že než došlo k „řádné“ konzultaci, bylo nejprve opravdu osobním a neformálním dotazem konzultováno, zda bude vhodné konzultovat.

Zdalo se, že státní byrokracie je všemocná. Zvenčí a z dálky, ovšem. Byl to však jen optický klam, daný její početností. Ve skutečnosti plnila čistě instrumentální úlohu, „rozpracovávala“ rozhodnutí a realizovala usnesení učiněná jinde. O tom, že bez vůle strany ve státním aparátě nikomu ani vlas z hlavy nepadne, nikdo nepochyboval. Základním zdrojem frustrace autentických byrokratů bylo porušení přinejmenším dvou pilířů jejich moci:

1. Základní princip fungování byrokratických systémů, totiž že řádný úředník nepřijímá pokyny od nikoho jiného než od svého přímého nadřízeného, při rozhodování na své úrovni sleduje univerzalistické, nikoli partikulární zřetele, a informace o svém jednání nepodává nikomu kromě svému nadřízenému (a zejména ne mimo vlastní organizaci), byl beze zbytku destruován. Strana intervenovala na všech úrovních přímo do rozhodování, aniž by se příliš ohlížela na hierarchickou strukturu útvaru ať už ve státní správě či v řízení podniků, její intervence byla orientována vesměs k partikulárním, nikoli univerzálním zřetelům, a vidět do všech mechanismů státní zprávy a být informován i o posledních podrobnostech hospodářského života patřilo k samozřejmým privilegiím stranických aparátů.

2. V moderních společnostech má stát ve veřejném prostoru absolutní monopol na přímé donucení. Koercivní instituce - armáda, trestní právo a policie - jsou konstituovány jako složky státního aparátu. Vláda vládne sociálně legitimní výkonnou mocí a řídí tyto instituce jako nástroje této moci. Druhé principiální porušení řádného fungování správ-

ního aparátu moderního státu a jeho reálné znevýznamnění spočívalo v tom, že koercivní instituce byly fakticky vyňaty z jeho pravomoci. Armádu a policii neřídila vláda, ale strana. I armáda a policie byly prostoupeny systémem stranických organizací a jejich instruktorů, jimž se zodpovídala z každého svého rozhodnutí formální velitelská hierarchie.

To všechno (a ještě některé další charakteristiky systému, jež už je zbytečné rozvádět) způsobilo, že *de facto* komunistický stát ztratil prakticky všechnu svou vlastní, nezávislou sílu, již má v moderních společnostech, a stal se pouze fasádou či instrumentem skutečné moci, jež sídlila jinde. Ač se jevil mocně, byl to žalostně slabý stát.

Ve skutečnosti ovšem bylo všechno podstatně složitější a zároveň kouzelným způsobem jednodušší. Reálná bezmoc policie a její instrumentální postavení vzhledem k stranickým aparátům nebyly tak jednoznačné, aspoň co se politické policie týká (kriminalisty a dopravní policii měla strana stejně na provázku jako soudy a ostatní státní orgány). Odtud mohlo přijít reálné ohrožení moci. Bylo a je ale obtížné rozhodnout, zda strana vládla vnitru či vnitro straně, protože ve skutečnosti byly navzájem k nerozeznání prostoupeny. A o celém zbytku státní správy a zestátněné ekonomiky to platilo také. V předsednictvu každého okresního výboru se nakonec sešli: ředitel nejvýznamnější místní továrny, tajemník ONV, nějaký plukovník či major, ať už z vnitru či z armády, několik stranických tajemníků, předseda odborů, okresní prokurátorka... Ti, na které se nedostalo, scházeli se v plénu OV, v instruktorském sboru, v lektorské skupině... všichni šéfové tam byli a strana pro ně fungovala jako *klub bossů*. Nebylo možné zastávat jakoukoli řídicí funkci a nebýt členem tohoto klubu. *Všechny* mocenské složky sociálního života byly v něm navzájem nerozlučně propojeny personálními uniemi: stranické a státní aparáty, ekonomický management a koercivní složky.

Nešlo ovšem jen a ani především o personální unie a vzájemně prostoupené klany. Sociálně významnější bylo, že také *funkčně* byly všechny složky sociálního života unifikovány: donucovací systém pomáhal občas plnit plán ekonomice, ta pak zase působila jako prodloužená ruka koercivního systému, vzdělávací systém zajišťoval i sklizeň brambor a držel děti jako rukojmí k vydírání rodičů a státní správa splývala se stranickým aparátem natolik, že o prezidentovi nakonec nebylo jasné, zda je především hlavou státu anebo prezidentem strany....

Existence relativně autonomních sfér se svými vlastními, alespoň funkčně vzájemně si vnějšími mechanismy, jeden z klíčových rozdílů mezi moderní společností a společností archaickou, v tomto systému

charakteristicky chyběl, či byl přinejmenším existencí principu „vedoucí úlohy“ kriticky oslaben.

Takto stát a společnost koncipovala už první generace praktiků budování socialismu. Uvážíme-li, že to byl systém, jenž byl všude zakládán v nepřátelském sociálním prostoru a vesměs za podmínek, kdy nároky na ekonomiku a civilní správu redukovala akutní tíseň na minimum, nejví se nám tak absurdní, jak by snad mohl v zpětné reprodukci vypadat. Každé následující generaci establishmentu však vyhovoval méně a méně a jeho slabiny se vyjevovaly stále výrazněji, jak hladina nouze i vnitřního ohrožení klesala, život ekonomických a sociálních institucí se sofistikoval a nároky na ně byly stále větší a diferencovanější²⁰.

²⁰ I zmařený pokus o reformu z roku osmašedesátého lze dnes s odstupem zřetelně číst jako pokus o emancipaci jednotlivých sfér společnosti, zejména pak státu a ekonomiky, od archaické všespjatosti a nerozlišující homogenity politického systému socialistické společnosti. Ne náhodou iniciátory vzpoury z roku 1968 byli etablovaní komunisté, sami reprezentanti systému. Na počátku vstupovali všichni, kdo aspirovali podílet se na budování nové společnosti (tedy: podílet se na moci), do strany a snažili se dostat se do jejích aktivů a zejména do aparátů. Postupně však ti inteligentnější, odpuzování odcizením, prázdnotou a brutalitou moci, jež byla účelem sama sobě, využívali každé příležitosti a přecházeli odsud na řídicí místa do ekonomických funkcí či do aparátu státního. Dostávali se k smysluplnější práci, i za cenu jisté ztráty moci jejich moc byla reálnější. Z hlediska vládnoucí formy kapitálu se přechodem od symbolické k ekonomické moci dobrovolně marginalizovali, leč fakticky se modernizovali. Ale právě pro realitu problémů moderní výroby a státu na Prokrustově loži archaického režimu, problémů, jež musel každodenně člověk v řídicí funkci hospodářského či státního aparátu řešit, pocíťoval stále nepřijemněji, že mu do toho neustále mluví jeho hloupější soudruzi, které nechal za sebou v politickém aparátu strany. A mají, proboha, vždycky poslední slovo. Opřel se o spokojené intelektuály, zklamané, že kýžený humanizační efekt socialismu se nedostavil, a vzbouřil se. Proto to volání po ekonomické reformě. Nešlo o účast pracujících na řízení, jak to nazýval Šik, ale o paralyzaci účasti aparátníků na ekonomické moci. A stranické aparáty to poznaly, tak hloupí zase nebyli. Šlo jim o všechno. S archaickým impériem za zády na výsledek nemuselo se dlouho čekat. Zvedající se odpor proti osmašedesátníkům, který má na prapuru výtku, že nechtěli nic než zase socialismus, jen reformovaný, užívá dobové rétoriky a zakrývá podstatu problému, nebo ji nechápe. „Socialismus“ bylo jen heslo na fasádě, ve skutečnosti šlo o pokus emancipací sfér společenského života modernizovat archaický sociální systém z vnějšku nám vnucený.

Než budeme uvažovat dál o slabinách tohoto systému, jak je pocítoval establishment posledních let, popřejme ještě místo rozsáhlejšímu citátu z Bourdieua, jenž se opět týká Kabyľů:

„Ve společnostech, které existují bez 'samoregulačního se trhu' (ve smyslu Karla Polanyiho), bez vzdělávacího systému, bez právního aparátu a bez státu, vztah dominance může být ustaven a udržován jen za cenu používání strategií, jež musí být nekonečně obnovovány, protože podmínky nutné pro zprostředkování, trvalé přivlastňování výsledků práce, služeb a poct od jiných nebyly vybudovány. A naopak, dominance nemusí být nadále realizována přímým, osobním způsobem, pokud je zabudována v držení prostředků přivlastňujících celé mechanismy produkce a kulturní produkce, prostředků, které se samy reprodukují prostým svým fungováním, bez jakéhokoli zásahu držitele. Takže právě v míře objektivizace akumulovaného sociálního kapitálu je založen zásadní rozdíl dvou elementárních druhů dominance: rozdíl mezi, schematicky řečeno, sociálními univerzy, kde jsou vztahy dominance produkovány, redukovány a znovu produkovány prostřednictvím a pomocí interakce mezi osobami, to na jedné straně, a mezi sociálními formacemi, v nichž, zprostředkovány objektivními institucionalizovanými mechanismy, jež produkují a garantují různá 'oprávnění' (jako jsou šlechtické tituly, vlastnická práva, akademické tituly), vztahy dominance nabývají lesku a trvalosti věcí a vymykají se z dosahu individuálního vědomí a individuální moci. Objektivizace zaručuje trvalost a kumulativitu materiálních i symbolických akvizic, jež pak mohou existovat, aniž by je jejich držitelé museli trvale obnovovat záměrným jednáním. Protože zisk, který z této institucionalizace plyne, je však také předmětem diferencovaného přivlastňování, objektivizace zároveň zaručuje reprodukci struktury distribuce kapitálu, jenž je ve svých různých formách předpokladem tohoto přivlastňování, a tím zaručuje i reprodukci struktury vztahu dominance a závislosti.

Paradoxně právě díky existenci relativně autonomních sfér s přísně fungujícími mechanismy, schopnými vnutit své funkční nezbytnosti jednotlivým aktérům, ti, kdož zaujímají v těchto mechanismech řídicí pozice a přivlastňují si materiální a symbolické zisky z jejich fungování, jsou schopni užívat strategie, jež se obejdou bez vyslovené (což neznamená manifestní) a přímé (tj. nezprostředkované těmito mechanismy) dominance individuů, dominance, jež je základní podmínkou přivlastňování si materiálního a symbolického zisku z jejich práce. Úspory takto dosažené jsou velmi reálné, protože strategie ustavované za účelem udržování trvalých vztahů závislosti jsou jinak velmi nákladné, ať už co do materiálních nákladů (jako je tomu u pottlachu anebo dobročinných skutků), anebo služeb či prostě času. Právě tím, skrze konstitutivní paradox tohoto druhu dominance, prostředky spotřebovávají cíle a akce, nezbytné k zachování moci, samy ji oslabují.“ [Bourdieu 1977: 183]

Situace ve střední Evropě byla samozřejmě principiálně odlišná od té, kterou studoval Bourdieu v kabyľských vesnicích, a bylo by nebezpečné a jistě i zavádějící vést mezi těmito dvěma situacemi příliš těsnou paralelu. Vzdělávací systém, například, byl v našich zemích už dlouhá léta rozvinut a úroveň školství tradičně vysoká. O negramotnosti, jež tvořila jeden ze strukturálních znaků kabyľské společnosti, nemohlo být ani řeči. Také policejní služba měla ve střední Evropě tradici již několik set let starou; obce a stát na sebe dávno převzaly garanci za bezpečnost svých občanů od dýky za pasem a příslušnosti k obávanému klanu. I jiné instituce měly nesrovnatelně vyšší stupeň sociální zralosti. Nicméně stávalo se tu stále zjevnějším, že v ustaveném amalgámu archaické a moderní vlády „prostředky spotřebovávají cíle a akce, nezbytné k zachování moci, samy ji oslabují“.

Některé odlišnosti, na první pohled nápadné, ve skutečnosti totiž tak výrazné nebyly. A vesměs právě ty, na nichž nejvíc záleží. Naznačili jsme už, jak se i v našich podmínkách paradoxně vyprázdnila reálná moc instituce státu a zredukovala kriticky její sociální váha. Pokud jde o právní systém, mohli bychom podobně jen připomenutím známých skutečností dovodit, že ač vnějškově připomínal obdobné právní systémy moderních společností, v praktickém fungování a zejména sociální vahou instituce práva zbyla z něho jen dutá skořápka:²¹ i ono ztratilo svou reálnou sociálně konstitutivní sílu.

Také výkon donucovací moci jako nástroje státu narážel na překvapující problémy. Byl nucen uchylovat se často k velmi archaické oficializační strategii. V moderní společnosti, když někdo v politickém jednání přestoupí zákon, pokutují ho nebo ho zavřou. Tečka. Naši mocní, když chtěli nasadit koercivní sílu proti svým politickým protivníkům (anebo vzájemně mezi sebou), museli navíc ještě investovat obrovský kapitál do skandalizace oponenta, skrze niž si symbolicky přivlastňovali oficiální zájem. Jako mezi Kabyľy, zavřít Chartistu (nebo vlastního

²¹ Právní teorie není náš obor. Ale i na laika padne tíseň, přečte-li si např. nezávislou analýzu fungování české justice posledního dvacetiletí od anglického teoretika práva a politologa R. Scrutona. Potvrdí si své intuitivní tušení, že výkon práva u nás podobal se evropskému právu jen natolik, nakolik se podobá kanároví kocour v kanáří kleci, který kanára sežral.

generálního tajemníka) nestačilo, bylo ještě nutno udělat z něho amahbula.²²

V ekonomické sféře podobala se naše situace kabylské společnosti nejvýrazněji. Instituce zisku byla v obou společnostech tabuizována. Stejně jako mezi Kabyly, ekonomické subjekty předstíraly, že snaha obohatit se je jim cizí. Nejsme ekonomové, abychom mohli zacházet do podrobností, ale hluboký pokles úrovně smluvních garancí těchto transakcí, spojený s poklesem váhy instituce práva a státu, změna podílu ekonomického a mimoekonomického donucení, spojená s relativizací moci peněz, suverenity zbavená instituce individuálního, průzračného, právně garantovaného (soukromého) vlastnictví, jež ztratila oporu státu... historiky politické ekonomie čeká ještě hodně práce na vysvětlení, jak to všechno vlastně fungovalo, ale už na první pohled je zřejmé, že náš trh podobal se v mnohém, a nemohu se ubránit dojmu, že právě v tom podstatném, trhu archaickému spíše než trhu modernímu.

James Coleman [1988], srovnává ekonomický a sociologický pohled na lidské jednání, ukazuje, že sociologové je chápou především jako výsledek socializace a zaměřují se hlavně na to, aby vysvětlili, jak je utvářeno, omezováno a usměrňováno svým sociálním kontextem.

²² U Kabyků to Bourdieu popisuje takto: „Strategie zaměřené k vytváření 'řádných' praktik je jednou z oficializačních strategií, jejichž cílem je transmutace 'egoistických', soukromých, partikulárních zájmů... v nezaujaté, kolektivní, veřejně přijatelné, legitimní zájmy. Při absenci politických institucí vybavených efektivním monopolem na legitimní užití násilí, řádná politická akce může být prováděna jen skrze efekt oficializace a předpokládá tutíž kompetenci (ve smyslu kapacity sociálně uznané veřejnou autoritou) potřebnou k manipulaci kolektivní definice situace takovým způsobem, že je přivedena blíže k oficiální definici a tudíž získá prostředky k mobilizaci co největší skupiny a je schopna redukovat opoziční strategii na pouhou soukromou záležitost. Vlastnit kapitál autority dostatečné k prosazení vlastní definice situace, zejména v momentech krize, kdy veřejné mínění kolísá, znamená být schopen mobilizovat skupinu významným, zoficializovaním a tutíž univerzalizací soukromé záležitosti... Znamená to také schopnost demobilizovat skupinu vyvlastněním zaujaté osoby, redukcí jejího statu na pouhé individuum, jež je odsouzeno vypadat nerozumně, neb se snaží prosadit svůj privátní způsob názírání - idiot to byl v řečtině a amahbul v kabylištině... Je přirozené, že oblast politického života je nejvýznamnější arénou pro dialektiku oficiálního a užitečného: v úsilí získat od své skupiny pověření a vzít je svým rivalům, jsou političtí aktéři soutěžící o moc odsouzení k ritualizovaným strategiím a strategickým rituálům, tomuto produktu kolektivizace soukromých zájmů a symbolického přivlastňování si oficiálních zájmů.“ [Bourdieu 1977:40]

Slabost jejich pozice spočívá v tom, že vlastně neodpovídají na otázku, co je základním podnětem, motorem, hybatelem takového jednání: v krajních formulacích to vypadá, jako by člověk jednal jen z podnětů svého okolí, respektive jako by jen reagoval.

Ekonomové toto vysvětlení nabízejí: v pozadí všeho lidského jednání je snaha o maximalizaci prospěchu aktéra samého, anebo - pak se mluví o tzv. *corporal utility* - o maximalizaci prospěchu jeho skupiny či organizace (a skrze ni i jeho). Slabost mnoha ekonomických teorií naopak spočívá v tom, že často abstrahují od skutečnosti, že toto jednání se vždy realizuje v kontextu společenských norem, sociálních sítí vzájemné důvěry nebo nedůvěry v prostředí sociálních organizací a institucí, jež jsou je schopny podstatně modifikovat: některé sociální normy a reálné společenské tlaky mohou být nakonec příčinou toho, že člověk jedná i proti maximalizaci svého vlastního prospěchu.

Tato námitka však postihuje jen omezený výsek lidského chování. I nejjazýřejšímu sociálnímu deterministovi je jasné, že člověk se pod tlakem sociálních norem vlastního prospěchu vzdává jen nerad, chová se tak jen dočasně a hledí se zařídit tak, aby se k maximalizaci svého prospěchu mohl co nejdříve vrátit.

V původní formulaci cílů nového společenského uspořádání předpokládalo se víceméně úplné obětování maximalizace prospěchu jednotlivců prospěchu společnému. Tento cíl byl postaven na předpokladu, že „celospolečenský zájem“ je synkretickým zájmem, v němž se individuální zájmy na maximalizaci vlastního prospěchu nejenom sčítají, ale sumováním se i zhodnocují: výsledkem mělo být „ustavičné a trvalé zvyšování životní úrovně všeho lidu“, jak se nakonec zmaterializovala vidina obecného blaha.

Abyste ovšem dalo sčítat, bylo nutno zavést předpoklad shodnosti či totožnosti individuálních zájmů; konfliktní zájmy se zcela zjevně nedají sčítat, nýbrž se vzájemně paralyzují a ruší. V zájmu zachování předpokladu shodnosti bylo zapotřebí ty, jejichž zájmy byly neslučitelné s novým systémem (protože s ním přicházeli např. o celý majetek), vyloučit i z onoho pomyslného corpora, jež se mělo podílet na sledované *corporal utility*, pro něž byl zamýšlen společný prospěch.

Všichni se měli na něm podílet, až na některé, kteří si toho nezaslouží. Od samého počátku byl do logiky systému vestavěn princip exkluze, vylučování²³. Původně byl koncipován jako dočasný. Po brzké

²³ Analýzu mechanismů exkluze v naší společnosti podává Petrusek [1988].

konsolidaci mělo být od něho upuštěno. Ale jak šel čas, na realizaci původního předsevzetí vybudovat beztřídní společnost chyběl prostor a báze společného prospěchu se zjevně i skrytě krok za krokem zužovala. Po vyloučených kapitalistech byly vyloučeny i jejich děti - a stín dědičného hříchu se prodloužil do nekonečna, jak se rodiny establishmentu uzavíraly v exkluzivní skupinu. Skončil čas náborů do strany a ČSM, už neplatilo, že „každý se může přidat“²⁴. Naopak, rozběhl se pravidelný koloběh prověrek a čistek. Zdroje, z nichž čerpal společný prospěch, nerostly tak rychle, jak se předpokládalo, a nakonec přestaly růst úplně. Zužovaly se. Systém se chytil do smyčky posilující se zpětné vazby: s každým vyloučeným ztratil jeho loajalitu (a loajalitu celé jeho rodiny) a se zužující se bází loajality, tedy ochoty obětovat maximalizaci vlastního prospěchu společnému, bylo zapotřebí z tohoto obecného prospěchu stále více vylučovat, neb zdroje nestačily. A s každým vyloučeným ztratil jeho loajalitu...²⁵

Společenský šok z invaze v roce 1968 obnažil už beze zbytku partiální povahu „společného prospěchu“ socialistické společnosti, následné čistky ostře vymezily korpus těch, kdož se vzhledem k externí vyšší moci impéria legitimovali jako oprávnění uživatelé korporálního prospěchu, a v sociálním vědomí definitivně kolabovala idea univerzální solidarity. Co snad bylo původně dobrovolným příspěvkem k obecné-

²⁴ Touto relativní „otevřeností“ Vaculík charakterizoval rozdíl mezi kapitalistickou a socialistickou vládnoucí třídou ještě v roce 1967 v projevu na IV. sjezdu spisovatelů. Dokázali mu, že se snad trochu mýlí, celkem jednoduše. Byl vyloučen ze strany a propuštěn ze zaměstnání, zejména proto, že jeho projev implikoval postoj „komu ovšem nevadí, že se tím přidává k vykořisťovatelům“. Už v té době totiž zájem převyšil poptávku a elita moci se vzdychotěsně uzavírala, aby zabránila drobení dědictví pro svou příští generaci. I tato potřeba motivovala přivolání bratrské pomoci.

²⁵ Celý proces může být nazírán jako zvláštní případ obecného mechanismu. Lévi-Strauss poznamenává v *Smutných tropech*, že v tradičních společnostech, kdekoliv hustota osídlení přesáhla kapacitu zdrojů (dělty velkých řek v Asii jsou mu přímým podnětem k tomuto pozorování), došlo k masovému vylučování. Celé kategorii lidí bylo v principu upřeno lidství, byli vyloučeni z komunity - a tím osídlení jakoby zřídlo: páriové se nepočítali, ze zdrojů měli nárok jen na zbytky. Evropa dvacátého století, jež zplodila nacismus a vyhlazovací tábory, dává z tohoto hlediska podnět k přemýšlení. Na našem území to byli nejprve Židé. Pak sudetští Němci, potom kulaci a kapitalisté, po osmašedesátém revizionisté, a pořád jako by to nebylo dost. Vylučovat! visí u nás ve vzduchu tak hustě, že by se dal krájet. Teď lustrujeme... Ti lidé nevědí, z jakých hlubin to v nich stoupá.

mu blahu, převrátilo se zjevně v tvrdé vykořisťování většiny menšinou. Exkluze, jež rozdělila společnost na známé „my“ a „oni“, pokračovala tak dlouho, až se zvrátila v paradox. Začala s předpokladem vyloučení malé skupiny nepřátel, jejíž početnost stále rostla, až zbylo přátel tak málo, že shledali se sami býti vyloučení: režim se ocitl v situaci totálního obležení. Kůl v plotě a soudruh Jakeš.

Idea společného prospěchu jako odměny za zřeknutí se snahy o maximalizaci prospěchu vlastního se zhroutila. Nezhroutila se jen tím, že vyvstala nová třídní bariéra. Zhroutila se zejména tím, že základní sociální kapitál, vzájemná důvěra, bez níž je zřeknutí se osobního prospěchu pro dosažení prospěchu společného absurdní, byl v této společnosti téměř beze zbytku vyčerpán, spotřebován až do dna. Nikdo se už nakonec neodvažoval důvěřovat nikomu a sledování společného prospěchu bylo možné snad jen na nejnižší úrovni společného prospěchu vlastní rodiny.

A jsme, opsavše veliký oblouk, zpět u rodinných důvodů v pozadí sledované společenské změny.

Plíživá reprivatizace na úrovni velkého kapitálu byla svým způsobem ještě úspěšnější než skrytá reprivatizace malá. Pro abstraktní a depersonalizovanou povahu velkého vlastnictví i proto, že prostor, v němž probíhá handlování o pozice, moc a zisk v oblasti velkého kapitálu, je ve všech společnostech sociálně daleko uzavřenější a neprůhlednější než prostor drobného podnikání, jež bezprostředně obsluhuje finálního spotřebitele, podařilo se míru reálné reprivatizace velkého stavu byly dvě skutečnosti: bezpečnostní povaha vlastnických vztahů (velké majetky se nedaly koupit ani prodat - ač se daly získat a ztratit, ale jak vlastně, to bylo nejpečlivěji strážené tajemství) a už zmíněná totální dominace veřejného sémantického prostoru, jež používala falešné konceptualizace k téměř naprostému zneprůhlednění sociálních mechanismů donucení, dominace a vykořisťování. Až téměř do samého konce (a u mnohých dodnes) podařilo se udržet stav společenského vědomí, v němž i zdravý rozum zapochyboval o svém zdravém základě, kdykoli se mu zardálo, že přece vidí, jak velké majetky ocitly se zase v rukou malé skupiny lidí, z nichž na některé by přece mohl ukázat prstem. Jasně vnímal, že je vykořisťován, viděl i způsob, jak velké majetky tiše přecházejí z otců na syny mechanismem „třídních kritérií“, a věděl o tom, že se velcí majitelé nomenklaturně evidují pečlivěji než v živnostenském rejstříku... ale přece: *vždyť je to státní!* (Že by to bylo „všeho lidu“, nad tím se ovšem každý zasmál, to odporovalo příliš každodenní zkušenosti...)

Vznikala tu samozřejmě pochybnost, zda ti lidé, když jednají tak jednoznačně k svému a ne ke státnímu (kolektivnímu) prospěchu, nepřekračují zákony. Někdy překračovali, někdy ne: ani nemuseli, vždyť si je sami dělali a sami na jejich plnění dohlíželi. Ale i oni byli zajatci systému, mohli užívat jen systémově legitimní prostředky a vydávat jen systému odpovídající zákony. Jak se povaha těchto prostředků a znění těchto zákonů stále častěji dostávaly do rozporu s jejich zájmy, rostla i jejich pochybnost o rozumnosti systému.

Bylo-li zhroucení vzájemné důvěry až na úroveň jednotlivých rodin pro rodiny malých nepřijemné, ale přece jen jaksi zvládnutelné, mělo pro vládnoucí třídu nakonec důsledky přímo zničující²⁶.

I v moderní ekonomice, založené na smlouvě spíše nežli na statu a disponující institucionalizovanými aparáty kontroly smluvních závazků a sankcionizací jejich nedodržení, je určitá míra vzájemné důvěry naprosto nepostradatelná, protože kompletní pokrytí všech aspektů směny kodifikací v smlouvě by bylo nepředstavitelně nákladné: něco se musí vždycky ponechat na vzájemném porozumění a důvěře.

Poněkud jinak je tomu v systému, jenž o podstatných věcech žádné psané smlouvy neuzavírá, domluva na nich není garantována *nezávislým*, vzhledem k smluvním stranám vnějším koercivním aparátem, vynucena může být pouze mobilizací dostatečné podpory a legitimizována pouze symbolickým posvěcením. Důvěra tu rozhoduje vše.

Základním předpokladem k tomu, být jmenován ředitelem jakékoli instituce, ať už to byl průmyslový podnik anebo Akademie výtvarných umění, bylo, aby dotyčný byl *důvěryhodný soudruh*. I ve straně, při zritualizování hlasovacího procesu, ač formálně voleni, všichni získávali své posty jinak: jestliže byl někdo navržen, bylo třeba pro něj hlasovat, neb soudruh měl zřejmě *důvěru*. Nic nebránilo tomu, zvednout ruku proti, bezprostřední sankce vesměs nehrozily, jen člověk *ztrácel důvěru*. A to byl statek tak vzácný, že hlasování byla jednomyslná...

²⁶ Samozřejmě že to byla právě tato nová třída, jež usilovala o destrukci důvěry mezi poddanými, aby je mohla lépe ovládat. Jak ukázala přesvědčit už Hannah Arendt [1958], má-li totalitární systém dosáhnout žádoucí manipulovatelnosti mas, musí je především dokonale atomizovat, a nejlepším nástrojem k tomu je nastolení vzájemné nedůvěry. Je ale pokusem o kvadraturu kruhu nastolit ve společnosti nedůvěru omezenou na ovládané se zachováním úplné vzájemné důvěry mezi vládnoucími. Nedůvěra se nešíří jako AIDS, pouze přímým stykem, ale spíše jako rýma, pouhým pobytím v prostředí. Prostitutky ovšem vždycky chytanou první obojí.

Při podrobnější analýze sociálního kapitálu rozeznává Coleman [1988:101] jako jeho základní prvky závazky, oprávněná očekávání, normy a struktury. V tomto systému důvěra pak tvoří jakési prostředí, podle jehož úrovně ostatní složky lépe anebo hůře fungují. Granovetter [1985] dokonce napadá ekonomy pro funkcionální úchylku, jež jim nedovoluje vidět skutečnost, že povaha *veškerého ekonomického jednání* je podstatně ovlivněna (a razí pro to krkolomný termín „*embeddedness*“, tedy uložena jako v postýlce) hladinou důvěry v prostředí, kde se odehrává.

Spolu s tím, jak klesala úroveň důvěry v našem sociálním prostředí, zužoval se okruh těch, na něž se vztahoval princip *corporal utility* - společného prospěchu. Ten proces byl vnitřně propojený: zdálo se, že v menší skupině lze snáze udržet vzájemnou důvěru. Strana se zmenšila masovým vylučováním, uvnitř se rozdělila na zdravé jádro, tedy vnitřní, skutečnou stranu, a na marginální členy a nakonec, v posledním kroku, když i ve vnitřní straně poklesla úroveň důvěry a vzájemné solidarity pod nezbytné minimum, na klientely, rodinné klany a jednotlivé rodiny.

Jakmile ale začaly jednotlivé rodiny establishmentu jednat každá víceméně na vlastní pěst a každý na svém místě sledoval už v mezích možností pouze maximalizaci vlastního prospěchu, vycházelo najevo stále zřetelněji, že archaický systém s tabuizovaným ziskem, obskurizovaným vlastnictvím a nerozlišenými sférami sociálního života nestačí dále plnit svou základní funkci, totiž nepostihnutele vykořisťování a reprodukci daných struktur dominance.

Při ztrácející se solidaritě bylo pocíťováno stále naléhavěji, že je třeba vymezit podíl jednotlivých rodin na korporálně spravovaném majetku ostřeji a jednoznačněji. Jednotlivé klany usilovaly o rozšíření sféry dominance. Každý chtěl být větším ředitelem, neb na tom závisela maximalizace jeho prospěchu a blaho jeho rodiny. Nemohl se jím stát než na úkor jiného ředitele. V konfliktu zájmů chyběla však nezávislá instance, k níž by se bylo možné odvolat. Spory rozhodovala matka strana. Bez soudní procedury, obhajoby a obžaloby, bez zápisu, bez psaného kódu a archivovaného rozsudku, bez apelační instituce. Jak docházelo k přemísťování z pozic v ekonomice do aparátu, z aparátu do státní správy a odtud do „složek“, tedy institucí symbolického a příjmového donucení, a jak při každé změně každý nesl si s sebou nashromážděný sociální kapitál, tedy k sobě vytvořené závazky a svá oprávněná očekávání, spěkal se celý systém v jeden celek jako klubko šňůr z umělé hmoty vystavené žáru. Jestli už na počátku bylo tak pevně utažené, že se prakticky nedalo rozmotat, nakonec nebylo rozmotávat co.

Leč uvnitř konfliktní zájmy narůstaly, pnutí se zvětšovalo, chamtivost rostla a zdroje se ztenčovaly.

Za takové situace je jenom přirozené, že uvnitř vládnoucí třídy rozšiřovala se dynamicky skupina těch, kdož nahlíželi nezbytnost principiální změny systému dominace. Nesmíme se nechat mýlit stereotypem, jenž nám ztotožňuje příslušníky nomenklatury s pracovníky stranických aparátů; leč - i mezi nimi, prosím, i mezi nimi našel se občas člověk historicky vzdělaný a s mezinárodním rozhledem. Byli ale v té kartotéce i ředitelé KÚNZů a kultivovaní lékaři, byli v ní ředitelé vědeckovýzkumných ústavů s reálnou mezinárodní reputací a kontakty, a byli v ní především četní vedoucí pracovníci obchodních, finančních a výrobních organizací, které jejich práce přiváděla s „konkurenčním“ systémem nevyhnutelně do styku a kteří nejen mohli, ale museli porovnávat své postavení, možnosti a profit s kolegy na druhé straně. Bylo to srovnání zdrcující.

Nechť, kterou český intelektuál chová k nejvyšším vrstvám managementu ať už správního či ekonomického (o politickém nemluvě) právě pro jeho propojenost s vazaly imperiální moci, nesmí nám zastřít skutečnost, že mnozí z nich brali tyto své styky jako nepříjemnou, leč nevyhnutelnou součást úspěšného výkonu své profese, a že mezi nimi byla řada lidí schopných a výkonných. Československo mělo, s možnou výjimkou NDR (ale zde srovnání ztěžovala skrytá pomoc velkého bratra), nejproduktivnější ekonomiku východního bloku²⁷. Životní úroveň až do konce šedesátých let držela krok s takovými zeměmi jako Rakousko a Finsko a přesahovala životní úroveň tradičněji založených společností takových států západní Evropy jako byly Španělsko a Portugalsko, o Turecku nemluvě. Vysvětlení „dědictvím z demokratické minulosti“ je vágní a vysvětlení „zlatýma ručkama“ zavádějící: bohatství v moderní ekonomice netvoří ruce, ale hlavy.

Impérium ovšem chytrým hlavám v provincii nepřálo. Strana organizovala periodicky prověrky jako součást systému utužení centrální moci skrze obavu o místo. Prověrkami neprošli zejména lidé samostatně myslící, podnikaví, dynamičtí a s nějakou aspirací, přesahující každodenní rutinu. Na vedoucí místa naopak prosazovala lidi šedivé, opatrné, krátkozraké, jedním slovem hloupé. Jak mi řekl kdysi o někom

²⁷ Ač pracovali v tomtéž systému socialistické ekonomiky jako ostatní země RVHP, Češi a Slováci např. udrželi jediní osobní automobil volně na trhu jako komoditu i finančně relativně dostupnou, vybudovali relativně nejhustší telefonní síť...

Jiří Kroha, architekt s pronikavou sociální inteligencí (a velkou - jak bych to vyjádřil? - sociální pružností): „Byl vybrán, neb je tak blbý, že dává jistotu věrnosti: není s to zorganizovat zradu.“

Tito opatrní a hloupí lidé vybírali si pak za své podřízené na nižší vedoucí místa podle stejné zásady lidi ještě hloupější, než byli sami. Rostly pyramidy blbosti. Na páté úrovni podřízenosti byl nárok na simplicitu už tak vysoký, že se obtížně hledali kandidáti; to plodilo pak známé stesky, že nejsou lidi, neb populacejevila se vcelku příliš inteligentní. Na nižších úrovních uchytili se proto vždy znovu ti nejchytřejší, kteří dokázali indolenci úspěšně předstírat. Vzlínali pak nezadržitelně žebříčkem hierarchie vzhůru a po čase bylo zapotřebí zorganizovat nové prověrky, nedalo se nic jiného dělat.

Prověrky v sedmdesátém roce tomu nasadily korunu. Slušní lidé odmítali spolupracovat a ke slovu se dostal ne druhý, ale pátý výběr. Způsobilo to propad naší ekonomiky v mezinárodní soutěži, v mnoha oborech jsme prostě ztratili kontakt. Naše závislost na světovém hospodářství je ovšem fatální a udržet nepohodlné myšlenky za hranicemi státu, byť obehnanými ostnatým drátem, je v soudobé globální elektronické vesnici nereálné²⁸. Dvacet let je dlouhá doba a starý proces se zase opakoval. Na konci osmdesátých let ta složka vládnoucí třídy, která byla bytostně spjata s jeho archaickou povahou, zmítala se v rozporu, jenž se ukázal neřešitelným. Na jedné straně cítila jako hrozbu svou zužující se základnu vzhledem k vnějšímu obklíčení populací, které už neměla téměř co nabídnout a na niž už skoro nic neplatilo, na druhé straně děsila se toho, že i uvnitř hradeb snad už většina obránců sympatizuje s oblehateli: prověrek bylo by zas zapotřebí jako soli! Příliš mnoho chytráků, jimž se nedá věřit, se už zase proplížilo až do citadely...

Na první pohled se zdálo, že hlavním problémem jsou umělci, z nichž mnozí, byť nomenklaturní a v systému zasloužili, ztráceli strach a vypovídali poslušnost. Jejich vyloučení nebylo by ale nezvládnutelnou operací, kdyby nerezonovali postoj širokých kruhů technické, vědecké, správní a humanitní inteligence, bez níž moderní společnost spravovat nelze. I mnozí z těch, kteří před dvaceti lety jako mladá krev nového režimu ať s rozpaky či bez rozpaků nazouvali po padlých boty ještě teplé v hierarchiích prořídých velkou generační čistkou, dospěli po dvou desetiletích marného trápení se zastaralým systémem myšlenkově

²⁸ Rabušic [1990] to považuje za jednu za tři základních příčin neodvratnosti kolapsu starého systému.

na místo svých předchůdců, jen v paměti o jejich zkušenost bohatší: tvář tohoto režimu vyměnit za lidskou, znamená sáhnout na jeho podstatu.

Mnozí považovali ovšem archaický způsob výkonu moci za pochybený od samého začátku. Vnímali ho ostře jako cizí naší kultuře, barbarský a násilně importovaný. Smiřovali se s ním jen proto, že nic jiného nebylo myslitelné.

Čekali. A impérium, které ho u nás prosadilo, právě pro jeho slabiny ztrácelo sílu, až nadešel čas a samo nastolilo otázku zásadní reformy. Dočkali se.

Nikdo už empiricky spolehlivě nezjistí, jak velký podíl z těch, které strana považovala za svou nejvěrnější armádu, byl už na konci osmdesátých let vnitřně připraven zradit starý systém. Připomeneme-li znovu, že v nomenklatuře nebyla jen řídicí složka koercivního systému brutálního donucení a symbolické dominance, ale i početná výkonná elita správního, ekonomického a vzdělávacího systému, intuitivně odhadneme tento podíl na většinový.

Neopíráme se při tom ovšem o jejich dnešní prohlášení: dnes si myslí téměř všichni, že už dávno sami volali po reformě a jen proto že jejich hlas byl oslyšen..., ale to je namnoze jen zpětná projekce dnešního postoje, moudrost generálů po prohraném boji: kdyby byl panovník býval dal na nás... Nejistili bychom to ale, ani kdybychom se byli mohli zeptat před kolapsem establishmentu. Nikoli jen a ani ne především proto, že by se nám nedostalo upřímné odpovědi. Změna totiž probíhala plíživě a při nízké hladině vzájemné důvěry i bez artikulace, takže mnohý významný muž starého režimu sám o sobě nevěděl, jak hluboce už je přesvědčen o potřebě nastolení pořádného kapitalismu u nás. Demontáž starého systému neprobíhala jen tak, že věrní odpadávali, ale i tak, že uvnitř věrných stoupala hladina nevíry, neviditelně a v každém jinak rychle, ale až na výjimky těch, kteří tušili, že v jiném systému není pro ně místo, téměř v každém. U těch pak, kdo byli s archaickou podobou systému nerozlučně spjati, měla podoba vzrůstající úzkosti a pocitu ohrožení, jenž, proměněn v agresivitu, urychloval vývoj.

Zůstává nám proto pro posouzení celkového rozsahu devalvace věrnosti starému systému v našem establishmentu jako nejspolehlivější starý Marxův koncept skupinového, třídního zájmu, jenž může, ale nemusí být reflektován, a celý rozdíl spočívá jen v tom, že jednou mluvíme o třídě o sobě, podruhé o třídě pro sebe. Jakožto třída o sobě byla už naše „nová třída“ zejména ve své elitě v ekonomické, ale také profesionálně zdatné správní, vědeckovýzkumné, humanitní a vzdělá-

vací složce jednoznačně zainteresována na principiální změně poměrů, i když o tom třeba nevěděla.

Objektivní zájem, ať reflektovaný anebo ne, podstatnou část z nové třídy orientoval k cílům, jež můžeme shrnout do několika bodů. Nevědomky či vědomě, radikálněji či opatrně, ustaraněji či s lehčím srdcem hledali cestu k tomu, aby, při zachování všeho, co jejich rodina dosud nashromáždila, převedli to do modernějšího, ekonomicky a sociálně efektivnějšího systému. Systému, kde „*vztahy dominance nabývají lesku a trvalosti věcí a vymykají se z dosahu individuálního vědomí a individuální moci*“, systému, kde je zaručena „*trvalost a kumulativita materiálních i symbolických akvizicí, jež mohou existovat, aniž by je jejich držitel museli obnovovat záměrným jednáním*“ a kde „*dominance nemusí být realizována přímým, osobním způsobem*.“ Takový systém zajisté přáli aspoň svým dětem, a nemuseli ho vymýšlet. Ležel jim před očima, či - jak se u nás říká - rovnou „za kopečky“, ale dostat se tam bylo obtížnější a především riskantnější než uklouznout na druhou stranu individuálně. To pro ně nebylo řešením (ač z mladé generace byli synové z nomenklatury mezi emigrací posledních let spíše nadreprezentováni): nemohli by s sebou vzít všechna svá aktiva, nemovitosti i postavení. Potřebovali zkrátka přenést modernější systém dominance a vykořisťování k nám.

Aby se k tomuto cíli dostali, bylo třeba několika principiálních systémových změn. Jistě si je nikdo z nich takto enumerativně neuvědomoval, ale pro potřebu naší analýzy můžeme je vypočítat v sedmi bodech. Ať si toho byla vědoma nebo ne, elita establishmentu potřebovala:

1. **zbavit se závislosti na sociálním kapitálu** a převést svá aktiva v kapitál ekonomický. Tento bod je kruciólní a odvíjejí se od něho všechny ostatní. Tlak na tuto směnu vykonávala zejména nejmladší generace nové třídy, děti vládců establishmentu. Byla to jejich stránka rodného zájmu, neb právě tato změna nesmírně ulehčovala a v jistém smyslu i podmiňovala převod reálné báze dominance do další generace.

Na sociálním kapitálu pouze těžko se zakládá dynastie: jakýsi poklad musí být v truhlici i při plné legitimitě nástupnictví. A ta v komunistickém systému chyběla, byl to přímo její neuralgický bod²⁹. Sociální kapitál má proti ekonomickému kapitálu tu zásadní nevýhodu, že je kontextuálně vázán, zatím co na penězích je nejkrásnější to, že jsou kontextuálně zcela neutrální. Špinavé známosti nelze v žádné

²⁹ Jak známo z historie, na nejvyšší úrovni to vedlo při střídání moci k strašným pogromům mezi celými klaný.

bance uložit a pak v jiném kontextu použít, špinavé peníze ano. (Ekonomika ostatně termín špinavé peníze nezná, nemůže si ho dovolit: trh by zabilo, kdyby při každé platbě bylo zapotřebí prokazovat původ pladidla.) Proto také je sociální kapitál zboží nesmírně křehké a snadno podléhající zkáze. Jeho evidence je obtížná a může být spolehlivě uložena vlastně jedině v hlavě majitele³⁰, kterou v tomto ohledu nenahradí žádný počítač. Nelze se s ním stěhovat a při každé změně konstelace v sociálním prostředí vyžaduje pracné a nákladné reorganizování sítě, činnost to, jíž se naši mocní museli věnovat rutinně s trpělivostí bretaňských rybářů, ale bez jejich klidné vyrovnanosti, protože pro ně chyba neznamenal ztrátu několika ryb, nýbrž celé existence. Když syn ministra viděl, jak malé klopýtnutí otce stačí, aby se stal ze dne na den synem nikoho (ne-li rovnou synem třídního nepřítele a páriou poslednímu řádu), když vnuk krajského náčelníka viděl, jak se kolem něho rychle rozplynul až dosud ho obklopující nimbus nedotknutelnosti, protože moc patriarchy vzala za své dnem jeho přechodu do důchodu - lze se jim divit, že se v rodině dožadovali jiného způsobu pojištění své příští existence?

Vedle ohledu na budoucnost vynořil se tu však postupně i ohled bezprostřední. Jak pěkně ukázal Szelenyi [1990], v zemích východního bloku postupně formovaly se dvě stratifikační pyramidy: stratifikační pyramida establishmentu, opřená o sociální kapitál, a stratifikační pyramida druhé ekonomiky, opřená o soukromý kapitál ekonomický, i když zprvu skromný. Samozřejmě, že se tyto pyramidy prolínaly, tak jak jsou obě formy kapitálu jen dvěma stránkami jedné a téže podstaty moci, ale zejména ve svých špičkách dosáhly nakonec značné vzájemné nezávislosti. Szelenyi dokládá na Maďarsku, kde tento vývoj došel nejdále, že úspěšné rodiny druhého trhu nakonec nabyly sebevědomí emancipované elity a neostýchaly se ani ostentativního konzumu. Pokud jde o prestiž a přitažlivost pozice, úspěšně konkurovaly vrcholům oficiální moci. Také naší společností se šířil pocit, že elita druhé ekonomiky může zničit režim, elita režimu ale nemůže zničit druhou ekonomiku.

³⁰ Z tohoto hlediska je zajímavá poznámka vývojových antropologů Tigera a Foxe: „Po primátech jsme si zachovali dvojí základní dědičství: tělo a skupinový život. Objevili jsme však způsob, jak rozšířit naše společnosti, ačkoli naše těla zůstala v podstatě tatáž - kromě hlavy, která je vyplněna mozkovou tkání, sloužící svým podstatným dílem k tomu, aby uchovala záznam o rozšířených sítích lidských vztahů a sociálních vazeb, které do ní patří.“ [Tiger a Fox 1971:36]

V mladé generaci to znamenalo, že zatímco úspěšný vekslák mohl si dovolit předvést dámě svého srdce jako statusový symbol svůj bílý Mercedes, syn ministra si nic takového dovolit nemohl, i když třeba s ním soutěžil o přízeň téže dámy. Neměl na to příslušnou valutu, a když ji měl, nesměl to demonstrovat: ohrozil by svého otce v jeho postavení, tedy znejistil by právě ten kapitál, na němž závisel. Někdy to mohlo být i dost pokořující. V konkrétních situacích ozřejmovala si tak nejmladší generace, že významné sociální postavení je báječná věc, ale mělo by být opřeno o solidnější bázi, než je propletenec starých závazků, opětovaných úsluh a vzájemné držení se v hrsti. O legitimní konto v solidní bance, například.

Nejpomaleji, ale s fatální neodvratností přírodního vývoje, ozřejmovala se pro elitu nakonec ještě třetí příčina nezbytnosti směny základní formy kapitálu. Jedním z výsledků právě probíhající debaty o konceptu *social network* v anglosaské sociologii (srv. např. Ben-Porath 1980, Granovetter 1985, Wellman a Berkowitz 1988 a hlavní články v AJS 96 [1990] 3) je vyjasnění konceptuálního rozdílu mezi *strong ties* a *weak ties* v sociálním předivu každé společnosti. Zjednodušeně řečeno, *strong ties* jsou vazby, do nichž se člověk rodí anebo do nichž se zavazuje rodičovstvím či smlouvou (pracovní např.), *weak ties* jsou vztahy méně fatální, které navazuje víceméně spontánně, výběrově a pragmaticky. Při jiné příležitosti jsem ukázal, jak i sociální síť našich rodinných klanů musejí být doplňovány o osoby pokrevně nepřibuzné, což je ostatně stav založený už ve středověku v pojmu *clientelle* [Možný 1982]. Tradiční společnosti stavěly ale daleko více na silných, tedy příbuzenských vztazích. Archaická ekonomie dobré vůle v nich nacházela jakousi objektivní jistotu, její resuscitace ve střední Evropě a už popsaný amalgám tradičnosti a modernosti se k nim vrátily v pečlivě ukrývaném, nicméně zcela nehorázném nepotismu. Jestliže ale tradiční společnosti stavět na silných příbuzenských vazbách mohly (téměř), moderní na nich stavět nemohou, a to hned ze dvou důvodů: jednak jsou složitější a akční síť každého individua je podstatně rozsáhlejší, než aby ji pokryla třeba i nejšířejí pojatá rodina včetně bratranců z druhé generace, jednak v moderních společnostech příbuzných v síti ubývá, jak klesá počet dětí v rodině a stoupá prostorová mobilita. Přidáme-li k tomu nepevnost moderní rodiny a chaos, který do silných vazeb vnáší opakovaná manželství a obvyklá hostilita mezi původními partnery, vidíme zřetelně, že toto rozhodně není silné předivo sociální sítě. Nepotismus při nepevné rodině s jedináčkem je něco jako vor s plachtou, pokoušející se přeplout oceán, nad nímž létají trysková letadla: Thor Heyerdahl dokázal, že to také jde.

Vše tedy vedlo k vynořujícímu se poznání, že snad nebude jiné cestě než pokusit se nějak

2. obnovit instituci soukromého vlastnictví. Ukázali jsme, jak i ve sféře velkého vlastnictví (vlastnictví výrobních prostředků) došlo ke skryté reprivatizaci a k rozpadu korporálního užítku na užitek jednotlivých klanů a rodin. Vládnoucí oligarchie však ve vlastním zájmu potřebovala zprůzračnit vlastnické vztahy tak, aby byly kontrolovatelné. Původní výhoda neprůzračnosti, jež chránila třídu faktických vlastníků před kontrolou zvenčí, se postupně ukázala jako méně významná, než nemožnost vzájemné kontroly uvnitř vlastnické skupiny³¹. Vzhledem k vnitřním vztahům v elitě ukazovalo se proto stále žádoucnější

3. rozpustit slepenec sfér ekonomie, správy, politiky a donucování tak, aby mohly fungovat jako vzájemně nezávislé a jedna vzhledem k druhé vnější instituce a garantovat legitimizované vlastnické vztahy. Opět nesmírně riskantní operace, ale také stále zjevněji nevyhnutelná. Tu leží Gorbačovova kvadratura kruhu: s vedoucí úlohou to dále nejde a bez ní také ne.

Vzhledem k dominovaným pak bylo zjevně třeba

4. změnit způsob ovládnání přesunem ze symbolické dominance a brutální koerce na jemnou dominaci ekonomickou. Bylo zjevné, že teprve legitimování ziskuchtivosti jako motoru ekonomického růstu a cíle veškeré práce ekonomických organizací umožní jejich reorganizaci orientovanou otevřeně k maximalizaci zisku a jedině to že dokáže zvýšit produktivitu na úroveň srovnatelnou s vyspělými státy. Umožní to elitě také

5. zekonomičnit výkon moci, zbavit se ohromných aparátů státní policie a propagandy od tajných zaměstnanců vnitř po učitele vědeckého ateismu, tedy lidí, kteří mají na archaickém systému bytostný zájem, protože v moderních systémech jsou zhola zbyteční. Byly tu ovšem četné rodinné svazky a staré závazky, ve svém celku však hospodářská a správní elita už pociťovala stále silněji, že pokud se nerealizuje předchozích pět bodů, je představa nějakého graduálního zatlačení či

³¹ Výhod neprůhlednosti se ovšem reformátoři vzdát nechtěli. Aby se vlk nažral a koza zůstala celá, uvažovali o „pluralitě forem vlastnictví“ se soukromým vlastnictvím vytlačeným zpočátku do malé ekonomiky a velkým vlastnictvím přece jen zneprůhledněným v quasi-družstevních podnicích, jež by skutečný vlastník vlastnil asi tak nepostihnutelně, jako ing. Čuba Slušovice. Změnit později družstevní podíly na akcie a tak etablovat plynule velký soukromý majetek mohlo se jevit jako poměrně schůdný výhled.

postupně kultivace této její složky, jež se vyznačovala i silnou vnitřní soudržností a až paranoidní podezřívavostí, nerealistická. Jak se nová třída usazovala, pociťovala stále silněji, že ji tito satrapové moci sice drží v sedle, zároveň ji však nepřijatelně kompromitují. Dokud je bude mít ve svých řadách, nepodaří se jí

6. opatřit znovu dominaci leskem, který jí dodává objektivizace sociálního kapitálu v moderních institucích. Osobní důstojnost je sociální hodnota, kterou sociologie, zdá se mi, jako kategorii sociální analýzy nedoceňuje. Mnozí z mocných platili za své postavení právě ztrátou důstojnosti: v očích veřejnosti, dobrá, pak ale i v očích svých dětí a poslůze i ve vlastních očích. Bylo to břemeno, které, když je na sebe brali, zdálo se zanedbatelné, ale s postupem času jeho tíha rostla a nakonec je mnozí pociťovali jako nesnesitelné³².

Ten či onen z uvedených šesti bodů zdál se té či oné složce nové třídy více či méně nepřijatelný a poslední léta byla poznamenána hledáním nějaké snesitelné kombinace. Stále jasněji se však ukazovalo, že jen příjmu-li beze zbytku všechny jako prvky jednoho logického systému, jedině pak podaří se to nejžádoucnější, totiž

7. dosáhnout jeho samoreprodukovatelnost.

Tady nebyl možný žádný mezistav, stejně jako není možné být částečně těhotný: „Na jedné straně máme sociální vztahy, které v sobě neobsahují princip své vlastní reprodukce a nezbyvá tedy nic jiného, než je neustále obnovovat, a na druhé straně sociální svět obsahující v sobě princip své vlastní kontinuity, jež osvobozuje své aktéry od věčně nekončící práce na tvorbě a restauraci sociálních vztahů.“ [Bourdieu 1977: 189]

Toto osvobození má i hluboké důsledky pro sociální reflexi. Jak dokládá Bourdieu, aby vůbec mohly sociální vědy vzniknout, bylo nejprve zapotřebí osvobodit se od představy, že společenský řád je udržován intencemi, cílevědomým jednáním a vůlí jedinců. Teprve ve světě sebeudržujících se institucí staly se zjevnými limity „suverénní vůle“ individua a její relativní bezvýznamnost v uspořádání sociálního světa. Ještě

³² Bourdieu [1977] uvádí jako příklad institucí, jež dodávají dominaci lesk a trvalost, šlechtické tituly, vlastnické právo a akademické tituly. První dvě instituce byly revolucí zrušeny tak ostentativně, že jejich znovuzavedení zdálo se nepřicházet v úvahu. Zkoušeli to mnozí tedy s akademickými tituly, ale bez valného úspěchu. Doc. ing. RSDr. Kapkovi CSc., jenž vypadal z vrcholu pyramidy pražského stranického aparátu někdy uprostřed osmdesátých let, například ta písmenka okolo jména moc nepomohla. Někdy se ale dávala pro útěchu při nuceném odchodu z míst skutečné moci v aparátu.

Hobbes, jak poukazuje Durkheim, vycházel z předpokladu, že „je to akt vůle, jenž dává vzniknout sociálnímu řádu, a je to neustále obnovovaný akt vůle, jenž ho udržuje.“ [Durkheim 1953:195] A můžeme jít ještě dál až k představě karteziánského univerza, jež nemůže existovat bez nepolevující boží účasti, představě, kterou kritizoval už Leibnitz v koncepci Boha, jehož údělem je pohybovat světem „jako tesař pohybuje sekerou, či jako mlynář, jenž roztáčí mlýnský kámen tím, že přivádí vodu na mlýnské kolo“.

Máme všechny důvody věřit, že rozchod s touto vizí, jež je základem vědeckého myšlení, se nemohl uskutečnit, dokud se v realitě nekonstituovaly takové objektivní mechanismy, jako je seberegulující se trh, který teprve, jak ukazuje Polanyi, v sobě nutně zahrnuje předpoklad determinismu. [Srv. Polanyi 1968 a Bourdieu 1977.]³³

Na mnoha místech mé úvahy čtenář mohl si pomyslet, že se tu vlastně pokouším dokázat totéž, co nejhorší bulvární tisk, totiž že to, co se nazvalo „sametovou revolucí“, byl jen velkolepý podvod k vytření zraku prostáček a ti, co ho aranžovali, dosáhli svého a jsou zase pevně u moci. Nikoli. Snad už nemusím dokládat, že mi nic není vzdálenějšího než takovýto výklad.

Solidní historiografie ho lehce vyvrátí věcně - i metodicky: implikuje konspirativní pojetí historie jako výsledku temných spiknutí. Norbert Wiener [1963] použil kdysi v této souvislosti výraz „machiavellistické pojetí dějin“, ale Machiavellimu tím křivdí. Je to myšlení daleko starší, zakotvené v archaickém způsobu organizace společnosti. Ti, kdož takto brání „výsledky svého revolučního odhodlání“ před „temnými silami starého režimu“, podivili by se, nakolik je samo jejich myšlení v moci temných sil - tradičního uvažování. Na pravý opak ukazuje celá naše úvaha: že totiž k převratu došlo u nás nakonec nikoli na základě konspirace či záměru, ať už hybateli dějin měli být chartisté (a ten zástup lidí, jenž se rozpomněl, že s nimi vždy souhlasil, jen to z pochopitelných důvodů tajil), či tajemná klika v pozadí nomenklatury, jež pořád tahá za nitky, nýbrž že se uskutečnil právě jako realizace

³³ Z tohoto hlediska také Stalinovo deklarované prodloužení sezóny pro „zostřující se třídní boj“ na neurčito nebylo jen taktickým ospravedlněním represí, procesů a čistek. Bylo nevědomým doznáním, že archaizovaný systém neobsahuje v sobě, jak se sám o sobě původně domníval, princip své vlastní kontinuity. Bylo to přiznání systému, že bude muset být, aby se udržel, neustálým nasazením násilí do nekonečna obnovován. A ovšem také výrazem Stalinovy iluze, že na to jeho lidem budou stačit síly. Stačily - ale právě jen do jeho smrti, pak se celá říše začala hroutit.

vektoru křížících se a vesměs nereflektovaných dlouhodobých zájmů různých jednotlivců a celých sociálních skupin. Zájmů, o nichž často ani sami nevěděli, a s výsledkem, jež nikdo nezamýšlel.

Uvědomělé záměry a machiavellistické konspirace tu samozřejmě existovaly (a pořád existují), ale nevyšly. Všichni se dočkali (a zase se dočkají) něčeho jiného, než co zamýšleli. Nevyšly záměry staré brežněvovské garnituře, jež doufala zvládnout perestrojku jako kosmetickou operaci, pod níž zůstane všechno na svém místě (zejména oni), nevyšly záměry pretendentů moci, kteří chtěli na trojském koni perestrojky převést bez úhony svůj sociální kapitál do nového, modernizovanějšího „tržního socialismu“, nevyšly ani konspirace těch, kdož chtěli zůstat zase v pozadí a dnes vyjednávají o to, budou-li aspoň vyšetřování na svobodě... Stejně se ovšem nerealizovaly ani představy odpůrců režimu o tom, jak budou oni, až stará moc padne, dělat „nepolitickou politiku“, bez zastaralého konceptu politické strany, nýbrž na bázi hnutí, jež udrží konsensus vzniklý z odporu... také staré sny, že pak už konečně přijde společnost opravdu spravedlivá, bez dominance a vykořisťování tam byly... Mám to vzpomínat? Když teď máme, co jsme chtěli, vypadá to zatraceně jinak, než jsme si to představovali.

A teprve bude. Ať se mi jakkoli líbí představa, že nejméně doplatí na změny poměrů stará elita, obávám se, že jako sociolog musím vidět perspektivu složitěji. Nemohu přece sdílet iluzi, svou podstatou nikoli nepodobnou novoročním představám o „od zítřka“ novém životě, že po pádu komunistického režimu vyměníme všechny, kdož se na jeho existenci podíleli. Ba ani tu plebejskou představu, že „nás“ tedy ne (lid nelze vyměnit), ale „ty druhé rodiny“ bez milosti a beze zbytku. I kdyby všichni chartisté opustili svá povolání překladatelů, kněží, novinářů, filozofů a dramatiků, těch 1864 signatářů Charty 77 je na takový úkol prostě málo - a podstatná většina z nich pevně se bude držet svého kopyta. Nepomůže ani, přidáme-li oněch 39 000 signatářů Několika vět z července 1989 i s jejich rodinami. A přidáme-li zkrátka všechny, kdož upřímně nenáviděli starý systém, jen nepovažovali za smysluplné či ve svém postavení za rozumné podepisovat nějaké manifesty - jsme zase tam, kde jsme byli.

Musíme tedy očekávat, že elita staré správní moci i ekonomického systému právě s použitím svého kulturního kapitálu (neboť informace, jež o stavu a způsobech fungování našeho hospodářství mají, jim nikdo nevezme, aniž by jim mohl vzít talent a zaujetí pro řídicí práci a zkušeností získaný *management skill* - pokud ho mají) a sociálního kapitálu projde soutěskou sociální změny v podstatném podílu svého osazenstva. Nebo aspoň v podílu podstatnějším, než bychom z hlediska historické

spravedlnosti rádi viděli. Výrazný pohyb v této vrstvě pochopitelně nastal a bude pokračovat. Změna uvolnila prostor pro talentované a schopné lidi, kteří byli dosud drženi v druhořadých anebo i na zcela podřízených postaveních právě exkluzivitou komunistického klubu bossů a systémem kádrováckého značkování. Otvírá se prostor mladší aspirující generaci, jež měla dost trpělivosti a inteligence, že do něho nelezla. Vypadli už a ještě vypadnou mnozí, kdož byli spjati se starým systémem dominance. Prominentní agenti koercivní moci policejního i symbolického donucování už ztratili svá řemesla. Sociální kapitál, jež mají v starých sítích, byl kontextuálně vázán a devalvoval dramaticky. Jistou podporu budou jistě nacházet právě v etablované správní a ekonomické elitě, ta je však už absorbována starostí o vlastní přežití. Otevírá se dlouhodobý a z hlediska úspěchu systémové změny podstatný boj o restrukturalizaci a redukci státní správy. Je se co obávat, že teprve kolapsy celých jejích sektorů (školský, zdravotnický, veřejná bezpečnost, údržba a rozvoj fyzických infrastruktur od kanalizace po spoje, sociální zabezpečení neúspěšných a neadaptabilních...) na lokální a částečně i na centrální úrovni povedou skrze nové politické mechanismy k výměně nekompetentních i k organizačním změnám. V ekonomice bude cesta k výměně lidí i k systémovým změnám velkého vlastnictví neméně zdlouhavá a těžká, snad jen s tím rozdílem, že tu je možné (a nevyhnutelné) zavést kolaps podniku (bankrot) jako trvalý prvek fungování. Ale bude to narážet na tuhý odpor, o to obtížněji překonatelný, že v tomto bodě management jakkoli staré struktury získá lehce podporu zaměstnanců a populistickým slibům „zabezpečení jistoty“ bude obtížné čelit... V oblasti státní a obecní správy pak nepolitické praktiky a práce se sociálním kapitálem prokazují všude báječnou houževnatost, sociologické studie z Recka, Portugalska a Španělska ukazují na jejich odolnost: Itálii to trvalo více než dvacet let, než se jich jakž takž zbavila, a ještě dnes uvažují někteří, že by bylo produktivnější rozdělit apeninskou botu ve dvě a odlehčit si od sociálně nemoderního jihu... Čekají nás těžké časy.

Konečný výsledek však není garantován osobními výměnami, ale systémovou změnou: ta, doufejme, přebere lidi s osudovou objektivitou. Jako boží mlýny ovšem, pomele pomalu.

Budeme přirozeně netrpěliví. Nic nám ale nepomůže vrátet se ke starým iluzím. Nevyhneme se pohlédnout do tváře skutečnosti, že nešlo o společenskou změnu, jež konečně opravdu zruší dominanci a vykořisťování, nýbrž že šlo o změnu, jež je zproduktivní, zkulturní a postupně vytvoří politický i ekonomický prostor pro vyšší úroveň lidské důstojnosti. Víc nemůžeme chtít. Jak říká Dahrendorf: „V praktickém životě je

obtížné uvažovat o jakémkoli sdružení lidí bez proku dominance. Kde je společnost, tam je moc. Jistí autoři... sní o sdružení lidí bez proku dominance. Je to právě jejich jazyk, který oslovuje lidi v okamžicích revolučního vzruchu. V jiných časech však se celkem k ničemu nehodí, leda snad aby zase připravoval lidi na neobyčejné dny, jež mají krátké trvání.“ [1988:26]

Ještě tíž budeme se loučit s nadějí na to, že sametová revoluce slušným způsobem, ale beze zbytku vymete na smetišť dějin ty, kdož nám po léta pili krev, všechny, odshora až dolů. Leč jen jistá část populace má tak silnou touhu po dominanci, že jí obětuje všechno: pohodlí, přátele, rodinný život... těm ostatním to nestojí za to. Tam, kde se s touto touhou spojuje i nadání pro ten typ dominance, jež je legitimní v nejlepším ze všech špatných způsobů vlády, tedy v liberální demokracii, nezůstává už v liberální demokracii nic, co by je trvale vyřadilo. Označkovat a držet pod dohledem můžeme snad pár tisíc lidí, ale to nás zatlačuje zpět do systému, který v sobě neobsahuje princip své vlastní reprodukce a musí být pořád hlídán, aby se nerozpadl, a stejně to celkově na věci nic nemění. A proč by mělo? Pokud mi bývalý tajemník pro ideologii bude jako majitel továrny na sýry rozšiřovat sortiment, je věcí jeho konkurence, aby mu šlapala na paty: můj zájem je, by byl co největší výběr sýrů. Revoluční změna spočívá v tom, že v zájmu své dominance nemůže už mne donutit, abych ze sebe dělal blba ve VUMLU a nemůže na mne s pendrekem, když mi nebude po chuti jeho sýr³⁴.

To není malý zisk.

³⁴ Je ovšem mrzuté, že bude mít větší auto než mám já. Pro jisté pojetí socialismu jakožto filozofie závisti je to nepřijatelný výsledek. Těch, kdož se takto ideologizované závisti nedokáží zbavit, může mi být i líto, ale budu proti tomu, aby se zas dostali k moci. Už jednou jsme dokázali tak dohlédnout na to, aby někdo nezbohatl, že jsme všichni příšerně zchudli.